

Віктор Дудко

ІЗ РОЗШУКІВ ПРО «ОСНОВУ»

У статті розглянуто нові джерела до історії журналу «Основа» (1861–1862). Докладно проаналізовано невідоме оголошення редакції, подано уточнення до тексту повісті Марка Вовчка «Три долі» та матеріали для коментаря до рецензій П. Куліша.

Ключові слова: В. Білозерський, Марко Вовчок, П. Куліш, редакційне оголошення, передплата, джерело тексту, коментар.

Viktor Dudko. From Studies on *Osnova*

In my article, I examine new sources for a history of the Osnova journal (1861–1862). I scrutinize an unknown editorial notice and communicate corrections to the text of Marko Vovchok's story Three destinies and materials for scholarly commentary to Panteleimon Kulish's reviews.

Keywords: *Vasyl' Bilozersky, Marko Vovchok, Panteleimon Kulish, editorial notice, subscription, text source, commentary.*

1. Невідоме редакційне оголошення: текст і контексти

Оголошення редакції журналу «Основа», хоч вони й становлять безсумнівний науковий інтерес (надто з огляду на те, що більшу частину архіву часопису втрачено¹), досі не лише всебічно не вивчено – як з'ясується, і самий корпус їх ще остаточно не усталено.

---

¹ Див.: Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 5; Дудко В. Журнал «Основа» у жандармських матеріалах // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2006. – Т. 2. – С. 39–41.

Перше передплатне оголошення «Основи»² з'явилося друком у низці періодичних видань³. Також воно було видано окремо (у травні 1860 р.) і розсилалося потенційним передплатникам майбутнього часопису⁴. Друге і третє передплатні оголошення (про видання «Основи» у 1861 і 1862 рр.), які розсилалася з найтиражнішими російськими газетами й журналами, передрукував у першому томі хрестоматії «Українська преса» Михайло Нечиталюк (дослідник, однак, потрактував їх як першу і другу програми «Основи», про існування першого оголошення він не знав)⁵. Давно відоме дослідникам ще одне передплатне оголошення – про видання українського журналу в 1863 р. – досі не опубліковано (збереглося в коректурі у фонді Санкт-

---

² Про передплатні оголошення як важливий інструмент здійснення «зовнішньої» політики періодичного видання див.: *Мельгунов Б.В.* Некрасов-журналист: Малоизученные аспекты проблемы. – Л., 1989. – С. 8, 172, 183–184.

³ Напр., див.: Санкт-Петербургские ведомости. – 1860. – 8 июля. – № 148. – С. 765; Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1860. – 12 сент. – № 37. – С. 270–272. Про назване оголошення, потрактоване як журнальний проспект, було повідомлено у публ.: *Данилов В. М.* Максимович і журнал «Основа»: (Листи В. Білозерського до М. Максимовича) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1930. – Т. С. – С. 324–325. Републікацію повного тексту див.: *Дудко В.* Перше передплатне оголошення редакції журналу «Основа» // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 1. – С. 26–28.

⁴ Два примірники окремо виданого оголошення мені вдалося виявити у Російському державному архіві літератури і мистецтва і в рукописному відділі Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) Російської Академії наук (див.: Там само. – С. 27).

⁵ Див.: *Українська преса: Хрестоматія.* – Львів, 1999. – Т. I. – С. 86–99. Нечиталюк, передрукувавши другий варіант передплатного оголошення на 1861 р., не поінформував читачів про існування ранішого. Про розбіжності варіантів див.: *Дудко В.І.* Із передісторії журналу «Основа»: редакційні оголошення 1860 року // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 1999. – Вип. 6. – С. 119.

Петербурзького цензурного комітету⁶). Білозерський виклав у відповідному оголошенні власну візію реформування «Основи», яке, проте, не вдалося здійснити⁷. Нещодавно розглянуто у джерелознавчому аспекті й регулярно друковані у провідних російських газетах оголошення про вихід у світ чисел «Основи», також розраховані насамперед на читачів, які не були передплатниками українського часопису⁸.

Передплатні оголошення «Основи» розсилалися і разом з її числами (другий варіант другого оголошення додавався до січневого числа за 1861 р., третє – до вересневого числа за 1861 р. і січневого за 1862 р.). Інші оголошення для «внутрішнього» вжитку в середовищі передплатників українського часопису, як правило, вміщувалися на його сторінках. Інколи, однак, редакція «Основи» додавала до її чисел окремо опубліковані оголошення, що містили важливу для читачів інформацію, яку не було змоги включити до журнальної книжки з огляду на видрукування її накладу. Оскільки, як зрозуміло, в самому часописі інформація про наявність таких оголошень не подавалася, а мало

---

⁶ Див.: РДА. – Ф. 777. – Оп. 2 (1859 р.). – Спр. 127. – Арк. 15–17. Про це оголошення, напр., див.: *Дорошкевич О.* Українська культура в двох столицях Росії: (Історично-літературний нарис). – К., 1945. – С. 14–15; *Порський В.* [Міяковський В.] З історії «Основи» // Літературно-науковий збірник. – Корюген; Кіль, 1948. – Т. 3. – С. 97–98; *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – С. 206–208 (дослідник використав документ некоректно, потрактувавши його як лист Білозерського до Санкт-Петербурзького цензурного комітету); *Дудко В.* Аудиторія журналу «Основа» (1861–1862): кількісний вимір // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 85.

⁷ Докладно див.: *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – С. 208; *Дудко В.* Журнал «Основа» у жандармських матеріалах. – С. 29–31. Жовтневе число за 1862 р. виявилось в історії українського часопису останнім.

⁸ Див.: *Дудко В.* Оголошення про вихід у світ чисел журналу «Основа» // Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень з історії української культури. – К., 2004. – Т. I. – С. 593–600.

хто опрацював їх разом із відповідним числом, віднайти відповідні редакційні звернення до «своїх» аудиторій можна хіба випадково, фронтально переглядаючи журнальні комплекти. Як з'ясовано, таке оголошення додавалося до вересневої книжки «Основи» за 1861 р.⁹

Нещодавно вдалося розшукати ще одне «основ'янське» оголошення, призначене для передплатників. В «Описі рукописів Т.Г. Шевченка» і в рецензії Ієремії Айзенштока на назване видання повідомлено, що записку Тараса Шевченка до Михайла Лазаревського, яка постала не раніше 14 січня 1861 р.¹⁰, написано на звороті частини друкованого оголошення редакції «Основи»¹¹. Її дослідники, однак, досі не звертали увагу на відповідні інформації. Перегляд автографа записки *de visu* засвідчив, що Шевченко, який часто робив нотатки на випадковому папері¹², використав відірвану від оголошення його заключну частину¹³.

⁹ Текст оголошення і спробу реконструювати обставини його появи див.: Дудко В. Стаття Івана Лашніюкова «Об отношениях галицких русинов к соседям» (1862): атрибуція, проблематика, контексти // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 362–369.

¹⁰ Узвичасне датування записки: «Після 14 січня 1861 р.» (*Шевченко Т. Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 6 / Упоряд. та комент. М.М. Павлюка, Ю.В. Пелешенка, Т.М. Різниченко та ін. – С. 528*). Таке формулювання не є коректним: Шевченко міг звернутися до Лазаревського з проханням сплатити друкарні Єгора Гогенфельдена за виготовлення накладу «Букваря южнорусского» (відповідний рахунок датовано 14 січня 1861 р.) і саме того дня. З огляду на це в наступних виданнях записку слід датувати: не раніше 14 січня 1861 р.

¹¹ Див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка / Скл. М.С. Грудницька, Л.Ф. Кодацька, Й.М. Куриленко та ін. – К., 1961. – С. 331; *Айзеншток І.Я.* Про деякі недоліки «Опису рукописів Т.Г. Шевченка» // Радянське літературознавство. – 1962. – № 4. – С. 139.

¹² Приміром, чорновий автограф Шевченкової поезії «Якось-то йдучи уночі» (авторська дата: 13 листопада [1860 р.]) записано з обох боків чвертки фабричного аркуша (див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 47. – Арк. 1–1 зв.); на арк. 1 зв. також зазначено: «Тарасу Григорьевичу Шевченко от Жем-

Оголошення, що включає чотири пункти, надруковано на зеленуватому папері формату «Основи». На відірваному фрагменті збереглися заключні рядки пункту III, у повному обсязі – пункт IV (повідомлення про те, що передплатники «Основи» мають змогу дістати на пільгових умовах серію офортів Лева Жемчужникова «Украинский альбом», «о котором объявлено в нынешней книжке»¹⁴), підпис редактора журналу Білозерського і «технічні» інформації, з-поміж яких найсуттєвішою є дата цензурного дозволу – 11 січня 1861 р. (також зазначено, що оголошення виготовлено у друкарні Миколи Тіблена на підставі дозволу цензора Степана Лебедева). Можна впевнено твер-

---

чужникова». Безумовно, на відірваній чвертці містився лист Олексія Жемчужникова до Шевченка, нині не відомий. Єдиний запроваджений до наукового вжитку лист названого російського письменника до Шевченка, орієнтовно датований червнем-серпнем 1860 р. (див.: Листи до Тараса Шевченка / Упоряд. та комент. В.С. Бородіна, В.П. Мовчанюка, М.М. Павлюка та ін. – К., 1993. – С. 324), також написано на згорнутому вдвічі піваркуші фабричного паперу: на арк. 1 – текст листа, арк. 1 зв. і 2 – чисті, на арк. 2 зв. вказано адресу (див.: ІЛ. – Ф. 92. – Спр. 81). Зіставлення почерків Олексія і Лева Жемчужникових виразно свідчить, що на чвертці фабричного аркуша з автографом Шевченкової поезії його адресу позначив саме Олексій, а не Лев, як помилково зазначали дослідники (див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 64, 523; *Шевченко Т.* Повне збір. тв. – Т. 2 / Упоряд. та комент. В.С. Бородіна, Л.С. Генералюк, В.П. Мовчанюка та ін. – С. 756, 765). Зразки почерку Лева Жемчужникова див.: ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 176–178, 182–184 (автографи листів до Григорія Галагана 1856–1858 рр.).

¹³ Див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 175.

¹⁴ Микола Геппенер, подаючи археографічний опис названої записки до Лазаревського, ідентифікував наявний на звороті її автографа друкований фрагмент помилково, зазначивши, що це «кінець об'яви про “Украинский альбом” Л.М. Жемчужникова» (*Геппенер М.* Нові листи Т.Г. Шевченка: (Публікація Відділу рукописів Інституту літератури ім. Шевченка АН УРСР) // Радянське літературознавство. – 1939. – № 4. – С. 151).

дити, що відповідне оголошення додавалося до січневого числа «Основи» за 1861 р. (єдиного, що вийшло за життя Шевченка)¹⁵.

Найвні в кількох київських публічних книгозбірнях, у Російській державній і Російській національній бібліотеках комплекти «Основи», з якими мені випало ознайомитися, однак, відповідного оголошення не містять. Його вдалося розшукати у фондах Бібліотеки Російської Академії наук (Санкт-Петербург)¹⁶. Слід передовсім навести повний текст редакційного звернення до передплатників українського видання.

Для подписчиков

I. В объявлениях, разосланных при разных журналах и газетах, было обещано, что каждая книжка «Основы» будет заключать в себе от 12 до 15 печатных листов¹⁷. Настоящая, январская, книжка – из 21^{1/2} листа¹⁸, но редакция просит считать это на будущее время не обязательным для нее правилом, а исключением. Увеличе-

¹⁵ Число було дозволено до друку 10 січня, квиток на випуск накладу у світ редакція дістала 13 січня (напр., див.: *Жур П.* Труды і дні Кобзаря. – К., 2003. – С. 451–452). Як відомо, два примірники названого числа Білозерський передав Шевченкові 13 січня 1861 р. (див.: Листи до Тараса Шевченка. – С. 181). Один примірник зареєстровано в укладеній після смерті письменника «Описи книгам, принадлежащим Т.Г. Шевченко» (див.: *Анісов В., Середа Є.* Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – Вид. 2-е, доп. – К., 1976. – С. 341).

¹⁶ Оголошення оправлено разом із січневим, лютневим і березневим числами українського журналу за 1861 р. (інв. № 2794). За допомогу в розшуках щиро дякую Олександрі Тоїчкіній (Санкт-Петербург).

¹⁷ Див.: Українська преса. – Т. I. – С. 93.

¹⁸ Аркадій Животко визначив обсяг січневого числа у 22 аркуші (див.: *Животко А. 1*) «Основа» (1861–1862) // Українська книга. – 1938. – Ч. 3. – С. 56; 2) Історія української преси. – Мюнхен, 1989/1990. – С. 44). У XIX ст. друкований аркуш визначали не на підставі кількості знаків – його становили 16 журнальних сторінок (див.: *Боград В.Э.* Журнал «Отечественные записки». 1868–1884: Указатель содержания. – М., 1971. – С. 727; *Волгин И.Л.* Редакционный архив «Дневника писателя» (1876–1877) // Русская литература. – 1974. – № 1. – С. 156).

ние числа листов произошло от того, что: а) редакция признала полезным прилагать к «Основе» для читателей, не близко знакомых с южнорусским языком, объяснение некоторых неудобопонятных украинских слов, и б) в эту книжку «Основы» включена статья *П.А. Кулиша* (4^{3/4} листа) об украинском стихотворце конца XVII века Климентии, уже напечатанная прежде в «Русской беседе», хотя и значительно дополненная вновь для «Основы». Эту статью необходимо было поместить здесь для полноты «Обзора украинской словесности».

II. Предназначенный к статье *Н.Я. Макарова* портрет Н.А. Маркевича, гравированный на меди *Л.М. Жемчужниковым*, не отпечатан в достаточном числе экземпляров и потому будет помещен при февральской книжке «Основы» вместе с «Воспоминанием о Н.А. Маркевиче» *Л.М. Жемчужникова*.

III. Предназначавшаяся для январской же книжки «Основы» статья *Л.М. Жемчужникова* «По поводу выставки картин в Петербургской Академии художеств» отложена до февральской книжки по непредвиденным обстоятельствам.

IV. Для содействия в изучении южнорусской жизни и природы редакция получила от *Л.М. Жемчужникова* благосклонное предложение – уменьшить для подписчиков «Основы» плату за приготовляемый им «Украинский альбом», о котором объявлено в нынешней книжке.

Редактор В. Белозерский.

Це не надто інформативне, як на перший погляд, редакційне звернення насправді й містить новий фактичний матеріал до історії часопису, і дає підстави докладніше розглянути деякі її аспекти, що досі обговорювалися лише побіжно.

Портрет Миколи Маркевича, як і передбачалося, було розіслано з лютневим числом «Основы» за 1861 р.¹⁹ Воно містило також дві анонсовані публікації Жемчужникова, автора портрета, – «Несколько замечаний по поводу последней выставки

---

¹⁹ Цей портрет, оскільки його було додано до числа, у більшості відомих мені примірників із київських публічних книгозбірень відсутній.

в С. Петербургской Академии художеств»²⁰ і «Заметка к статье “Воспоминание о Н.А. Маркевиче”»²¹. Повідомлення Білозерського про те, що підготовлена для першої «основ'янської» книжки стаття Жемчужникова про виставку в Петербурзькій Академії мистецтв «отложена до февральской книжки по непредвиденным обстоятельствам», дає підстави говорити про цензурне втручання. Відповідна формула (частіше: «отлагается по обстоятельствам») у редакційній практиці тогочасних часописів, як правило, означала, що на час публікації числа призначений для нього матеріал не дістав схвалення цензури²². Найпевніше, статтю Жемчужникова було затримано з огляду на її спрямованість проти насаджуваної Академією мистецтв псевдокласицистичної рутини. Вона з'явилася у лютневому числі «Основи», як можна гадати, після цензорського «приглаждывання». Автор відповідної публікації зазначав у мемуарах, що нею «авторитет Академии художеств был поколеблен в умах мо-

---

Він наявний у примірнику з фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ (інв. № 569381). Опис портрета див.: Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. / Сост. Д.А. Ровинский. – СПб., 1895. – Т. I. – Стлб. 324. Гліб Юхимець, повідомляючи, що портрет Маркевича видано окремим аркушем, не зазначив, яким чином відповідну роботу Жемчужникова було поширювано (див.: *Юхимець Г.М.* Колекція офортів Лева Михайловича Жемчужникова у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України // Рукописна та книжкова спадщина: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 148–149).

²⁰ Див.: Основа. – 1861. – Февр. – С. 136–156. У досліджуваному оголошенні подано первісний чи проміжний варіант назви статті.

²¹ Див.: Там само. – С. 185–187. Замітка Жемчужникова доповнювала вміщене в січневому числі українського часопису «Воспоминание о Н.А. Маркевиче» Миколи Макарова.

²² Пор. відповідні оголошення журналу «Современник», републіковані з докладним коментарем у вид.: *Некрасов Н.А.* Полн. собр. соч. и писем: В 15 т. – СПб., 1997. – Т. 13. – Кн. 1 / Подгот. текстов и коммент. О.Б. Алексеевой, М.М. Гина, Б.В. Мельгунова и др. – С. 165, 173, 188, 441–442, 447–448, 460.

лодых ее питомцев»²³. В автобіографії, написаній на прохання Дмитра Ровинського, Жемчужников свідчив: «Статья эта напала на направление Академии и сделала большое впечатление на молодых художников, была очень похвалена В.В. Стасовым, Анненковым, Писемским и была новостью, явившеюся впервые по своей резкости. Она была отпечатана в количестве 100 экземпляров отдельно и роздана ученикам Академии»²⁴.

«Украинский альбом» – це первісна назва серії офортів Жемчужникова «Живописная Украина», що її передплатники «Основи» й інші зацікавлені особи отримували, як і було заповіджено, починаючи з квітня 1861 р.²⁵ (також і в 1862 р.)²⁶. Свій задум Жемчужников докладно висвітлив у вміщеному в січнево-му числі часопису за 1861 р. оголошенні «Об издании рисунков из южнорусской природы и жизни»²⁷, в якому було повідомлено і про пільгові умови отримання офортів для передплатників

---

²³ Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – Л., 1971. – С. 353. У підсторінковій примітці мемуарист подав повну назву статті.

²⁴ Подробный словарь русских граверов XVI-XIX вв. – Т. I. – Стлб. 313–314. Про названу статтю див.: Попова Л.І. Лев Михайлович Жемчужников. – К., 1961. – С. 37–42.

²⁵ Нова назва відсилала шанувальників мистецтва до незавершеного Шевченкового проекту – серії офортів «Живописная Украина». Жемчужников зазначив: «Любя и глубоко уважая Тараса Григорьевича, я решился назвать свое издание тем же именем, в память Шевченка. Пусть мой труд служит как бы продолжением бывшего труда Тараса Григорьевича» (Жемчужников Л. Объяснение к рисункам «Живописной Украины» // Основа. – 1861. – Апр. – С. 17).

²⁶ Опис серії див.: Подробный словарь русских граверов XVI-XIX вв. – Т. I. – Стлб. 316–323. Про «Живописную Украину» Жемчужникова також див.: Хартахай Ф. По поводу «Живописной Украины» // Современник. – 1863. – № 1/2. – Отд. II. – С. 147–162; Попова Л.І. Лев Михайлович Жемчужников. – С. 92–93; Владич Л. «Живописна Україна» Тараса Шевченка. – К., 1963. – С. 113–118; Юхимець Г.М. Колекція офортів Лева Михайловича Жемчужникова у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. – С. 138–151.

«Основи»: «[...] 4 р. ср. с пересылкою за годовое издание, состоящее из 24-х рисунков, – для тех лиц, которые подписались на “Основу”, а для прочих – 5 р. ср. без пересылки и 6 р. ср. с пересылкой [...]»²⁸. Дублюючи в досліджуваному редакційному оголошенні відповідне повідомлення, що могло «загубитися» в самому числі, Білозерський мав на меті звернути особливу увагу читачів «Основи» на знижку для отримання серії офортів, якою могли скористатися лише передплатники часопису, і в такий спосіб збільшити їхню кількість.

Докладнішого обговорення потребує тема, щодо якої Білозерський висловився насамперед, – істотне збільшення, порівняно із задекларованим, обсягу першого числа «Основи» (на що вже було звернуто увагу²⁹) і мотивація відповідного рішення. 13 грудня 1860 р., готуючи це число до друку, Білозерський звернувся із клопотанням до Санкт-Петербурзького цензурного комітету, в якому зазначав: «Намереваясь перепечатать в 1-м номере “Основы” уже помещенную в одном из русских журналов статью по неразрывной связи ее с последующими статьями “Основы” об украинской словесности и встречая неудобство разделять другие, входящие в этот № статьи на несколько книжков, имею честь покорнейше просить Цензурный комитет – разрешить издать мне 1-й № “Основы” в большем против означенного в программе (от 12 [до] 15) числе листов с объяснением, впрочем, в этой же книжке, что это делается по необходимости и как исключение»³⁰. Клопотання було задоволено. 3 січня 1861 р. Пантелеймон Куліш писав до Олександра Кониського: «От-от “Основа” выйде! Та здорова перва книжка – тим довго друкується»³¹.

²⁷ Див.: Основа. – 1861. – Янв. – С. 335–336.

²⁸ Там само. – С. 336.

²⁹ Див.: *Животко А.* 1) «Основа» (1861–1862). – С. 56; 2) Історія української преси. – С. 44.

³⁰ РДІА. – Ф. 777. – Оп. 2 (1859 р.). – Спр. 127. – Арк. 9.

³¹ *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 141.

Відомості про «помещенню в одному из русских журналов статью» у досліджуваному оголошенні конкретизовано – це велика (4, 75 арк.) студія Куліша про Климентія Зіновієва, первісно опублікована у слов’янофільському часописі «Русская беседа»³². Стосовно її першодруку сам автор писав у оголошенні «Об издании с 1860 года украинских сборников» (жовтень 1859 р.)³³, мотивуючи потребу їхнього видання: «Мне скажут, может быть, [...] люди благоразумные: кто же мешает вам печатать обработанные вами материалы в этом множестве *севернорусских* периодических изданий вместо того, чтобы заводить отдельные сборники? На это я отвечаю не рассуждением, а примером. Недавно случилось мне послать одну из моих работ в “Русскую беседу”, журнал, как известно, издаваемый людьми честными и благородно мыслящими. Я пользуюсь, сверх того, еще лестным для меня и довольно близким знакомством настоящего его

³² Див.: *Кулиш П.* Климентий, украинский стихотворец времен гетмана Мазепы // *Русская беседа*. – 1859. – Т. V. – Кн. 17. – С. 79–140.

³³ Куліш розглядав цей видавничий проект, згодом лише частково реалізований (два накладу альманаху «Хата»), як альтернативу майбутньому українському часописові, з отриманням дозволу на видання якого затримувався Білозерський (докладно див.: *Дудко В.І.* Із передісторії журналу «Основа»: альтернативний проект Пантелеймона Куліша // *Вісник Київського славістичного університету*. Серія: філологія. – К., 2005. – Вип. 25. – С. 23–40). Відповідне оголошення давно вже надруковано, про що донедавна мені не було відомо (див.: Там само. – С. 23). У редакційній преамбулі до його публікації зазначено, що «вдова покойного П.А. Кулиша» надала «автограф [...] объявления, помеченного карандашом: *ноябрь* (конечно, 1859 года)» (Предполагавшееся в 1860 году издание украинских сборников // *Киевская старина*. – 1900. – Т. LXIX. – Май. – Отд. II. – С. 77). Названа дата – помилкова, оскільки саме це оголошення обговорюється в листі Білозерського до Куліша від 27 жовтня 1859 р. (див.: *Петров В.* Шевченко, Куліш, В. Білозерський – їх перші стрічі // *Україна*. – 1925. – Кн. 1/2. – С. 47–48; *Дудко В.І.* Із передісторії журналу «Основа»: альтернативний проект Пантелеймона Куліша. – С. 32–34; *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 1. – С. 137–138). Чорновий автограф

редактора³⁴. Но работа под заглавием “Климентий, [украинский стихотворец времен гетмана Мазепы]” уменьшена в объеме на два печатных листа. Что это значит? Это значит, что для той части населения Рус[ской] имп[ерии], для кот[орой] издается “Р[усская] б[еседа]”, эти два листа, занятые выписками из стихотворца времен Мазепы, неинтересны, и я совершенно с н[ими] согласен. Скажу более: в последние десять лет литературной моей деят[ельности] у меня накопилось листов на полтора (печатных) разного рода сочинений. Спрашивается: почему все это не только не напечатано в севернор[усских] журналах, но даже и не показано севернор[усским] журналистам? Потому что это труды слишком специальные, интересные собственно для нас, украинцев, знающих родной язык и род[ной] народ»³⁵. Ясна річ, «Основа» була оптимальним місцем для публікації повного тексту Кулішевої студії. Як наполягав Білозерський у досліджуваному оголошенні, її – попри те, що суттєво зростав обсяг січневого числа – «необходимо было поместить» саме в ньому «для полноты “Обзора украинской словесности”».

Викладена і в поданому до цензурного комітету клопотанні, і – в дещо ширшому вигляді – у досліджуваному оголошенні мотивація редактора «Основи» не виглядає, однак, переконливою. Адже, як слушно зазначав Животко, перевищення обсягу чисел завдавало редакції матеріальних збитків³⁶. Можна було б потрактувати «викид» у січневому числі за 1861 р. низки матеріалів, що їх Білозерський вважав емблематичними, замість регулярно подавати читачам наявні в редакційному портфелі літературні, фольклорні, наукові й публіцистичні твори наперед Кулішевого оголошення, який був джерелом публікації «Киевской старины», зберігся (див.: ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 28558. – 3 арк.). Зіставлення автографа й публікації свідчить, що його текст відтворено з незначними неточностями, більшість скорочень розкрито беззастережно.

³⁴ На той час «Русскую беседу» редагував Іван Аксаков.

³⁵ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 28558. – Арк. 2 зв.

³⁶ Див.: Животко А. 1) «Основа» (1861–1862). – С. 56; 2) Історія української преси. – С. 44.

обумовленими «порціями» лише як ще одне свідчення неефективного менеджменту «Основи». Чи пояснити відповідне рішення власне психологічним чинником, ейфорією від появи довгоочікуваного українського журналу, що, за висловом Володимира Міяковського, постав після тривалого «інкубаційного періоду»³⁷.

Адже можна було вмістити в січневому числі лише Кулішеву статтю про Климентія Зіновієва (або і її частину), відкласти публікацію наступного розділу «Обзора украинской словесности» – студії того ж автора «Котляревский» (обсягом 1, 75 арк.). Чи, якщо число і так уже «тріцало по швах», істотно перевищуючи наперед визначені самим редактором обсягові параметри, почати публікувати «Обзор украинской словесности» з наступної книжки. Залишившись в обумовлених обсягових межах, розпочати в січневій книжці і завершити в лютневій публікацію і деяких інших матеріалів – приміром, повісті Марка Вовчка «Три долі» (5, 125 арк.), «Мыслей о федеративном начале в Древней Руси» Миколи Костомарова (2, 375 арк.). Редактор же натомість висловив у досліджуваному оголошенні жаль з приводу того, що не вдалося вмістити ще й статтю Жемчужникова про виставку в Петербурзькій академії мистецтв. «Объяснение неудобопонятных украинских слов»³⁸ (справді необхідний компо-

³⁷ Міяковський В. Володимир Антонович // Міяковський В. Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. – Нью-Йорк, 1984. – С. 328.

³⁸ Як беззастережно твердив Борис Грінченко, «прилагаемый к каждой книжке словарь» укладав Куліш (Грінченко Б. П. А. Кулиш: Биографический очерк. – Чернигов, 1899. – С. 15). Слід спростувати відповідну тезу, що набула значного поширення (напр., див.: Літературознавчий словник-довідник. – К., 1997. – С. 526; Літературознавча енциклопедія: У 2 т. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К., 2007. – Т. 2. – С. 166). Щоб пересвідчитися у її хибності, варто заглянути принаймні до лютневого числа «Основи» за 1861 р., яке містить гостру Кулішеву репліку стосовно некоректності низки словникових тлумачень у попередній книжці, супроводжену розлогими полемічними заувагами Білозерського (див.: Кулиш П. Письмо к редактору; Ред. [Белозерский В.] Ответ // Основа. –

нент журнального числа³⁹) зайняло – разом зі вступними увагами Білозерського, підписаними криптонімом В. Б., – близько 1 арк.⁴⁰, тож покликатися на цей матеріал як такий, що зумовив суттєве збільшення обсягу журнальної книжки, зовсім некоректно.

Однак, на мій погляд, рішення Білозерського таки було цілком осмисленим. Можна гадати, що, видаючи наповнене різноманітним матеріалом січневе число у збільшеному обсязі, ре-

---

1861. – Февр. – С. 1–9). Перебільшення ролі Куліша в редакції «Основи» – на жаль, за давня традиція, яку можна підважити лише неупередженим аналізом фактів. Відомо, що ближча Кулішева участь у редагуванні українського часопису сумарно тривала щонайбільше півроку (див. про це, напр.: *Дудко В.* До історії полеміки між журналами «Основа» й «Сіон»: атрибуційні уваги // Сучасний погляд на літературу. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 56–58), і можна хіба гіпотетично говорити про нього як учасника підготовки окремих випусків словникового матеріалу. Відповідаючи на Кулішеві зауваження до словника, Білозерський зазначав: «При 1000 с лишком словах, объясненных в 1-й книжке, замечено так немного ошибок, что нельзя не поблагодарить составителя «Объяснения» за этот полезный труд, облегчающий весьма многим чтение статей на южнорусском языке» (*Ред. [Белозерский В.]* Ответ. – С. 1). Неназваний укладач словника – безсумнівно, Щербак, який готував відповідний матеріал і принаймні для кількох пізніших чисел. Про це виразно свідчать уцілілі фрагменти його листування з редактором «Основи» із першої половини 1861 р., що зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Ці джерела досі використано лише частково (напр., див.: *Порський В. [Міяковський В.]* З історії «Основи». – С. 95–97; *Дудко В.* Із коментаря до «Воспоминания о двух малярах» Миколи Костомарова // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 49–51).

³⁹ Про те, що думка вміщувати в «Основі» відповідний словник подала вже після появи передплатних оголошень, Білозерський писав і в самому часописі: «Програма «Основы» не обещала прилагать «Объяснения неудобопонятных слов»; мысль об этом явилась при самом выходе 1-й книжки [...]» (*Ред. [Белозерский В.]* Ответ. – С. 1).

⁴⁰ Объяснение неудобопонятных южнорусских слов, содержащихся в 1-й книжке «Основы» // Основа. – 1861. – Янв. – С. 1–15.

дактор у такий спосіб прагнув поліпшити передплатну ситуацію видання. 5 грудня 1860 р. Куліш писав до Осипа Бодянського: «Подписка на журналы идет тихо, в том числе и на «Основу» [...]»⁴¹. (Як відомо, на початку 1860-х рр. передплата на журнали тривала від вересня-жовтня попереднього року до червня-липня передплатного⁴², найактивніша її фаза припадала на листопад-лютий⁴³). Якщо ця версія є слушною, то дії редактора виглядають цілком раціональними: видавши число у збільшеному обсязі і зазнавши матеріальних збитків, Білозерський мав на меті не лише компенсувати відповідні фінансові втрати, а й суттєво поліпшити економічну базу видання за рахунок зростання кількості передплатників. Готовий продукт мав перекопати потенційних передплатників, які досі могли сформувавши уявлення про новий часопис лише на підставі оголошень, «голосувати» за видання власними грошима⁴⁴.

---

⁴¹ Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому (1846–1877 гг.) / Сообщ. А. Титов // Киевская старина. – 1897. – Т. LIX. – Дек. – Отд. I. – С. 469. Пор. висловлене в листі до Варвари Карташевської від 22 листопада (4 грудня) 1860 р. свідчення Івана Тургенєва (засноване, безумовно, на повідомленні його адресатки), що «если “Основа” так худо пойдет, это будет очень горестно» для Марка Вовчка, оскільки «она именно на “Основу” и надеется для помещения своих произведений и получения за них деньги» (*Тургенев И.С.* Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. Письма: В 18 т. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1987. – Т. 4 / Подгот. текстов и примеч. А.И. Батюто, К.Ф. Бикбулатовой, Ю.П. Благоволиной и др. – С. 267).

⁴² Див.: *Нечаева В.С.* Журнал М.М. и Ф.М. Достоевских «Время». 1861–1863. – М., 1972. – С. 288; *Мельгунов Б.В.* Некрасов-журналист: Малоизученные аспекты проблемы. – С. 171.

⁴³ Див.: Правила организации подписки на журнал «Современник»: Инструкция К.И. Вульф / Публ. С. Дымова // Литературное наследство. – М., 1949. – Т. 53/54. – С. 300.

⁴⁴ Про те, що наповнення січневих чисел мало істотне значення для вирішення передплатних проблем журналів, напр., див.: *Балакин А.Ю.* Коллективные коммерческие сборники середины XIX века как источник текста: (К издательской истории очерка И.А. Гончарова «Иван Савич Поджабрин») // Русская литература. – 2008. – № 2. – С. 115.

Цей крок редактора, однак, започаткував небезпечну тенденцію: більшість чисел «Основи» за 1861 р. було видано у збільшеному порівняно із задекларованим обсязі, що годі раціонально пояснити. Як зазначав Білозерський в оголошенні про видання часопису в 1862 р., його редакція «имела столько рукописей в своем распоряжении, что обещанное ею количество листов оказалось недостаточным, так что в течение девяти месяцев она вместо обязательных **108** печатных листов выпустила около **160**»⁴⁵. Тобто середній обсяг числа становив у ці місяці близько 18 друкованих аркушів. Жовтневе число мало 18, 875 арк., здвоєне листопадово-грудневе – 25, 125 арк. (без оголошень)⁴⁶.

Унаслідок відповідної практики редакція українського часопису зазнавала не лише матеріальних збитків. Втрачала вона і в очах принаймні частини читачів, які воліли «не помітити»

---

⁴⁵ *Белозерский В.* «Основа», южнорусский литературно-ученый вестник [в 1862 году]. – [СПб., 1861]. – С. 4. Використовую автентичний текст оголошення, більшу частину якого нещодавно републіковано в українському перекладі (див.: Українська преса. – Т. I. – С. 94–96); відповідне рішення упорядника, ясна річ, є некоректним.

⁴⁶ Видаючи здвоєне число, редакція мала намір подолати істотне відставання від графіка видання «Основи». Наприкінці жовтня 1861 р. Куліш писав у недатованому листі до Кониського: «Наздогнати трудно, а хіба вже книжку на новий рік надрукуємо разом із декабром, то наздоженемо» (*Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським. – С. 147). Квиток на випуск листопадово-грудневого числа «Основи» за 1861 р. було видано 8 січня 1862 р. (див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 3 зв.). Про те, якою мірою запізнене видання чисел негативно позначалося на передплатній ситуації навіть такого популярного журналу з усталеною протягом багатьох років читацькою аудиторією, як «Современник» (1847–1866), виразно свідчить синхронне повідомлення працівника його московської контори Івана Соловйова. Інформуючи 18 січня 1864 р. керівника петербурзької контори часопису Іполита Панаєва про низькі темпи передплати на 1864 р., автор листа зазначив: «Причина медленной подписки – неполучение последнего 12-го №» (Із архива петербургської контори «Современника») / Публ. Б.В. Мельгунова // Некрасовский сборник. – СПб., 2008. – [Вып.] XIV. – С. 268).

висловленого в досліджуваному оголошенні застереження стосовно того, що редакція вважає перевищення обсягу «на будущее время не обязательным для нее правилом, а исключением». Звичкi до збільшеного обсягу читачі часом висловлювали незадоволення, коли книжки часопису видавалися у межах обумовленого обсягу. Приміром, Каленик Шейковський писав стосовно липневого числа «Основи» за 1861 р., яке вийшло обсягом близько 14 арк.: «Что это она, бедная, тощает и чахнет [...]?»⁴⁷.

У 1862 р. редакція вже не встановлювала для себе верхньої межі обсягу чисел, визначивши лише нижню (15 аркушів)⁴⁸. Але знову видавала числа у значно більшому обсязі: січневе мало 24, 5 арк.⁴⁹, вересневе – 18, 5 арк. Відповідна практика, що була виявом недостатньої редакторсько-видавничої кваліфікації Білозерського, прискорила передчасне припинення часопису (як відомо, дві останні книжки «Основи» за 1862 р. не було видано саме через її фінансовий колапс⁵⁰).

⁴⁷ Шейковский К. Внутренние известия и заметки: Киев // Киевские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1861. – 16 сент. – № 37. – С. 223.

⁴⁸ Див.: Українська преса. – Т. I. – С. 99. Відтак у 1862 р. дещо зростає і вартість передплати на «Основу» (див.: Там само. – С. 93, 99).

⁴⁹ Дуже ймовірно, що це число також було видано у значно збільшеному обсязі з метою утримати старих і залучити нових передплатників. Якщо відповідне рішення Білозерського мотивувалося саме так, то воно все ж виявилось неефективним: у 1862 р. передплатна ситуація часопису істотно погіршилася (докладно див.: Дудко В. Аудиторія журналу «Основа» (1861–1862): кількісний вимір. – С. 73–85).

⁵⁰ Див.: Дудко В. Журнал «Основа» у жандармських матеріалах. – С. 30–31. 9 січня 1863 р. добре інформований про фінансову ситуацію українського журналу Лазаревський писав до нестановленого адресата: «“Основа” заснет, потому что нет денег. Тепер и я убедился, что Белоз[ерский] не может вести коммерческого дела. Он, кроме подписки, убил на “Основу” 18 тыс. руб.» (Для истории «Основы» // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXIV. – Июль/авг. – Отд. 2. – С. 12). Дещо інші відомості було подано в редакційній примітці до публікації листів Білозерського до Данила Каменецького: «Сколько приходилось слышать, от [...] Кате-

Висвітлені матеріали свідчать, що додане до січневого числа «Основи» за 1861 р. редакційне оголошення насправді не є суто «технічним» документом, воно становить значний інтерес для дослідників історії українського часопису – і то не лише її раннього періоду. З огляду на брак запровадженого до наукового вжитку фактичного матеріалу про видання «Основи» мені не вдалося уникнути гіпотетичних побудов, які, можливо, згодом – із появою в обігу новорозшуканих джерел – випаде нагода перевірити.

2. Ще одне джерело тексту повісті Марка Вовчка «Три доли»

Повість «Три доли» було вперше опубліковано у січневому числі «Основи» за 1861 р. Сучасні дослідники не розпоряджують автографами Марка Вовчка, що дали б змогу з'ясувати історію написання твору. (Василь Доманицький був обізнаний із нині не відомим незначним фрагментом чорнового автографа з редакторськими пропозиціями Опанаса Марковича, які, проте, Марко Вовчок переважно відхилила⁵¹). Олександр Дорошкевич спершу відтворював текст повісті за першодруком⁵², але зго-

---

нина получены были деньги на издание “Основы”, причем указывается и цифра их – 20 т. р.» (К истории «Основы» // Киевская старина. – 1899. – Т. LXV. – Апр. – Отд. II. – С. 1). Менш достовірним видається мені наявне в листі Михайла Лободовського до Миколи Петрова від 23 січня 1911 р. повідомлення – із посиланням на висловлене у 1898 р. усне свідчення самого Білозерського – про те, що він дістав від Миколи Катеніна на започаткування «Основи» 8 тисяч карбованців (див.: *Петров М.* Скрижалі пам'яті: Коментарі та додатки / Склав В. Ульяновський. – К., 2003. – С. 45). Синхронні свідчення про фінансову кризу часопису також див.: *Дудко В.* Марко Вовчок у журналі «Основа»: реалії і міфи // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2007. – Т. 3. – С. 32–33.

⁵¹ Див.: *Доманицький В.* Авторство Марка Вовчка // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1908. – Т. LXXXIV. – С. 119–120, 170–171.

⁵² Див.: *Твори Марка Вовчка: [У 4 т.] / За ред. і з крит.-біографіч. розвідкою Ол. Дорошкевича. – [К.], 1926. – Т. II. – С. 377.* Цей том було двічі перевидано без змін (1928, 1929).

дом – за другим томом «Народних оповідань» (1862). Рішення обрати інше джерело тексту публікатор аргументував – непереконливо, на мою думку – у такий спосіб: «В основу теперішнього розподілу я покладаю принцип [...] публікації окремими збірками. Видання кожної збірки письменника – то є визначної ваги літературний і громадський факт; цей факт детермінується пересуванням певних суспільних сил і робиться в свою чергу виразним, чітко зареєстрованим фактором суспільного (отже, й літературного) життя»⁵³. (Вміщений у виданні 1862 р., яке здійснив Петро Лобко, текст «Трьох доль» не цілком тотожний текстові першодруку. Збірник 1862 р., як і публікацію повісті в «Основі», було підготовлено без авторського нагляду. Не знати, хто саме зробив відповідні – загалом неістотні – зміни у книжковому виданні). На підставі вибіркового зіставлення публікації 1931 р. з першодруком та виданням 1862 р. можна твердити, що Дорошкевич насправді переважно відтворив текст повісті за «основ'янською» публікацією, у деяких випадках некоректно контамінувавши його із текстом другого тому «Народних оповідань». У найавторитетніших повоєнних багатотомних виданнях літературної спадщини Марка Вовчка текст повісті цілком обґрунтовано відтворювано за публікацією в «Основі».

Дослідники, однак, досі не звертали уваги на вміщений у січневому числі українського часопису за 1861 р. реєстр друкарських помилок («Опечатки»), який займає майже дві непагіновані сторінки. Переважна більшість поправок стосується саме тексту повісті «Три долі». Здебільшого коригувалися наголоси, що послідовно позначалися в «Основі» з огляду на читачів, які недостатньо володіли українською мовою. Але – й це істотніше – також виправлено низку хибно відтворених у журналі лексем, вказано на пропущені в першодруку слово і два речення, подано деякі пунктуаційні корективи. Із відповідними

⁵³ [Дорошкевич О.]. Кілька слів від редактора // Твори Марка Вовчка: У 3 т. / За ред., з вступ. статтею і приміт. О. Дорошкевича. – Х.; К., 1931. – Т. 1. – С. 230.

уточненнями збігаються окремі кон'єктури, до яких публікатори, не звертаючись до вміщеного в «Основі» реєстру видавничих похибок, вдалися з метою усунути «явні друкарські помилки»⁵⁴. Ці корективи переважно було зроблено беззастережно – за винятком, здається, лише однієї поправки, яку зафіксував у коментарях до «Трьох доль» Дорошкевич⁵⁵.

Як свідчать бібліографічні джерела, повість «Три доли» у 1861 р. було надруковано в Петербурзі й окремим виданням. Безумовно, випадало би перевірити, чи в ньому було враховано корективи, які містить надрукований в «Основі» реєстр помилок. Проте з'ясувалося, що зробити це неможливо: окремого видання «Трьох доль» 1861 р. немає в українських публічних книгозбірнях, у Російській державній та Російській національній бібліотеках, у Бібліотеці Російської Академії наук та бібліотеці Університету Хельсінкі (колишнього Гельсінфорсу)⁵⁶. Ці дані дають підстави піддати сумніву саме існування тогочасного окремого видання «Трьох доль». Про його появу не повідомлялося на сторінках двотижневого журналу «Книжный вестник», в якому на початку 1860-х років реєструвалися нові книжки (включно з україномовними), що побачили світ у межах Російської імперії. Дорошкевич навів у переліку видань Марка Вовчка відомості про відповідну книжку, не бачивши її *de visu*⁵⁷. Імовірно, саме на основі неперевіреного свідчення Дорошкевича

⁵⁴ Приходько П.Г., Сиваченко М.Є. Примітки // Вовчок Марко. Твори: У 6 т. – К., 1956. – Т. 1. – С. 393.

⁵⁵ Див.: Твори Марка Вовчка: [У 4 т.]. – Т. II. – С. 378.

⁵⁶ До бібліотеки Гельсінфорського університету з 1827 р. надходили обов'язкові примірники усіх книжок, виданих у Російській імперії (див.: Семеновкер Б.А. Государственная библиография России XVIII–XX вв.: Петербургский период. – М., 2002. – Вып. I. – С. 26, 75). Довідкою про відсутність видання в бібліотеці Університету Хельсінкі я зобов'язаний любов'язності Йоханнеса Ремі.

⁵⁷ Див.: [Дорошкевич О.]. Бібліографія // Твори Марка Вовчка: [У 4 т.] – Т. IV. – С. 612. Як можна припустити, дослідник зареєстрував цю книжку на підставі отриманої із «других рук» інформації про те, що окреме видання «Трьох доль» 1861 р. зафіксовано у каталозі тогочасної

інформацію про здійснене у 1861 р. окреме видання «Трьох доль» було заведено до пізніше виконаних бібліографічних праць. Воно фігурує, зокрема, в неопублікованому покажчиківі Ярослава Стешенка «Українська книга в Росії 1800–1916 рр. (Попередній контрольний реєстр)»⁵⁸, використаному в матеріалах до бібліографії «Репертуар української книги. 1798–1916»⁵⁹, і в біо-бібліографічному словнику «Українські письменники»⁶⁰.

Виглядає, що уклав реєстр розбіжностей першодруку «Трьох доль» з автентичним текстом твору та ініціював відповідну публікацію в часописі Маркович, чоловік письменниці, який «р. 1861 представляв її інтереси в Петербурзі: він обізнаний був з редакціями журналів, він був одним з найближчих до «Основи» людей і часто одвідував її редакційні збори»⁶¹. (Незрозуміло, однак, чому Маркович не допильнував автентичності тексту повісті в перебігу її публікації).

Всесоюзної бібліотеки ім. В.І. Леніна (нинішньої Російської державної бібліотеки). Насправді в московській книгозбірні зберігається серед окремих видань *витинка* з українського часопису, з якою я мав змогу ознайомитися *de visu*; саме як витинку, а не окрему відбитку її описано і в бібліотечному каталозі.

⁵⁸ Див.: ІЛ. – Ф. 241. – Спр. 169. – Арк. 237. (Описи видань, що їх дослідник опрацював *de visu*, включають бібліотечні шифри, у даному випадку відсутні). Як твердить Ярослав Дашкевич, авторизований машинопис попереднього контрольного реєстру було завершено «здається, 1933 р.» (*Дашкевич Я.* Навколо «Репертуару української книги. 1798–1916» // Репертуар української книги. 1798–1916: Матеріали до бібліографії / Упоряд., підгот. до друку та приміт. Л.І. Ільницької. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. IV).

⁵⁹ Див.: Там само. – С. 196.

⁶⁰ Див.: Українські письменники: Біо-бібліографічний словник: У 5 т. – К., 1963. – Т. II / Укл. М. Пивоваров, Г. Сингаївська, К. Федоритенко. – С. 116.

⁶¹ *Дорошкевич О.* Марко Вовчок: Біографічна розвідка // Твори Марка Вовчка: [У 4 т.] – Т. IV. – С. 166–167. Маркович виїхав із Петербурга на Чернігівщину орієнтовно у першій половині травня 1861 року. Ілля Дорошенко писав про Марковича в листі до Марка Вовчка від 15 травня

На перший погляд, до списку наявних у першопублікації «Трьох доль» різночитань з автентичним текстом авторки випадало би поставитися з певними застереженнями: Микола Сиваченко з'ясував, що у другому виданні першого тому «Народних оповідань» – «Повістки. (Народні оповідання)» (СПб., 1861)⁶², – у підготовці якого до друку брав участь Маркович, було зроблено без погодження з авторкою низку мовно-стилістичних поправок⁶³. Однак спостереження Сиваченка не надаються для беззастережної екстраполяції на перебіг підготовки першодруку «Трьох доль»: навіть за наявності певних сумнівів у тому, чи не втручався до автентичного тексту повісті Маркович або хто інший, їх (сумніви) не можна ні підтвердити, ні розвіяти: відповідні джерельні матеріали невідомі. Доманицький вважав, що Пантелеймон Куліш «попрацював над писаннями М. Вовчка [...], виправивши своєю рукою увесь перший том “Народних оповідань”⁶⁴ та усе те, що друкувалося в “Основі”»⁶⁵. Ця теза не є коректною – надто стосовно «Трьох доль», що їх Куліш трак-

---

1861 р.: «Он теперь в Стародубе, а в Чернигове будет к 20 мая» (Листи до Марка Вовчка: У 2 т. – К., 1979. – Т. 1 / Упоряд. та приміт. О.І. Гончара, С.А. Кривошапової, І.Т. Купріянова та ін. – С. 124).

⁶² У названому виданні, як і в першодруку «Народних оповідань» (СПб., 1858), не вказано, що це перший том. Таким чином їх трактовано згодом з огляду на існування вид.: *Вовчок Марко*. Народні оповідання. – СПб., 1862. – Т. 2.

⁶³ Див.: *Сиваченко М.Є.* Текстологічний аналіз «Народних оповідань» Марка Вовчка: (Проблема вибору основного і встановлення канонічного текстів) // *Сиваченко М.Є.* Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – К., 1974. – С. 104–110.

⁶⁴ Про перебіг підготовки до друку обох видань першого тому «Народних оповідань» (1858, 1861) докладно див.: Там само. – С. 72–96, 104–110.

⁶⁵ *Доманицький В.* Рец. на вид.: Єфремов С. Марко Вовчок: Літературна характеристика. – К., 1907 // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. XLII. – Кн. 4. – С. 197. Також див.: *Доманицький В.* 1) Авторство Марка Вовчка. – С. 123, 125; 2) Марко Вовчок // Діло. – 1909. – 5 (18) серп. – Ч. 181. – С. 1.

тував як «плохую, крайне плохую повесть»: «Это профанация святныи народного вкуса, это – жалкое исчадие денежного вдохновения!»⁶⁶. Цілком виразно про своє невтручання до тексту «Трьох доль» він писав до Олександра Барвінського 9/21 травня 1869 р., загально характеризуючи творчість Марка Вовчка: «[...] перві твори його, до напечатання, проходили через мої руки і читались не раз серед зібраної купки знаючих людей. Усе мляве викидалось, усяке словце обсуджувалось; декотрих річей зовсім раяно автору не печатати. Перве оповідання, прислане в “Основу” з-за границі, “Три доли”, уже слабше було від усього попереднього і не видержувало того мірила або критериума: щоб нічого не хотілось додати і нічого викинути. Додати треба б багацько в сій повісті, а викинути ще більш»⁶⁷. На підставі наведених матеріалів можна зробити висновок: оскільки «Основа» – найавторитетніше нині джерело републікацій повісті, то і до власне цілісного тексту її, і до друкованих поправок слід ставитися однаково, а відтак враховувати обидва.

Додатковим доказом автентичності джерела, на підставі якого було підготовлено реєстр помилок у першопублікації «Трьох доль», є відповідні місця російського автоперекладу повісті, вміщеного у червневому числі журналу «Русское слово» за 1861 р.⁶⁸ (див. наведені далі конкретні приклади). Як відомо

⁶⁶ Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу (1843–1861 гг.) // Киевская старина. – 1899. – Т. LXIV. – Март. – Отд. I. – С. 322 (лист від 8 лютого 1861 р.). Про інші синхронні Кулішеві оцінки повісті – також критичні – див.: *Дудко В.* Марко Вовчок у журналі «Основа»: реалії і міфи. – С. 10–12, 47.

⁶⁷ *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – Нью-Йорк; К., 2004. – Част. 1, 2 / Упоряд. А. Шацька, О. Федорук. – С. 143. Досі достеменно відомо, що із творів Марка Вовчка, уміщених в «Основі», Куліш відредaguвав лише «Інститутку» – і то задовго до початку видання українського часопису (див.: *Дудко В.* Марко Вовчок у журналі «Основа»: реалії і міфи. – С. 14).

⁶⁸ Див.: *Вовчок Марко.* Три доли / [Авторский пер. с малорос.] // Русское слово. – 1861. – Июнь. – Отд. I. – С. 1–92. (Далі посилаюся на це джерело скорочено: РС, сторінка).

з листів Марка Вовчка початку 1861 р., перше число українського часопису потрапило до неї не одразу після виходу у світ⁶⁹, і протягом тривалого часу письменниця не могла завершити роботу над російським автоперекладом «Трьох доль» через відсутність у неї повного тексту української версії твору. Так, 8 (20) березня 1861 р. Марко Вовчок зазначала в листі до Марковича: «Оце не можу переводити далі “Трьох доль”. Що се В[асиль] М[ихайлович] робить і нащо? Не можна мені більш дождити, а прошу тебе, пришли мені свій екземпляр “Основи” – певно, в тебе він єсть»⁷⁰. Невідомо, чи звернула увагу сама письменниця на список доданих до видання похибок друку, чи скористалася ним (і чи, власне, мала потребу скористатися). Але принаймні частину помилково відтворених в «Основі» місць у російській

---

⁶⁹ Див.: Листи Марка Вовчка / Упоряд. та приміт. Б.Б. Лобача-Жученка, В.О. Дорошкевича. – К., 1984. – Т. 1. – С. 109, 112, 115. Давно вже запроваджене до наукового обігу джерело, яке, однак, не потрапляло досі в поле зору біографів Марка Вовчка, дає змогу з'ясувати, чому письменниця не дістала своєчасно першодрук повісті. 14 (26) грудня 1860 р. вона зазначала в листі до Марковича: «Пришліть же «Основу». Нехай пришле Вас[иль] Мих[айлович] хоч не мені, а Тургеневу чи Желіговському» (Там само. – С. 108). Призначений для Марка Вовчка примірник першого числа «Основи» справді було надіслано Едвардові Желіговському на паризьку адресу його близького товариша Богдана Залеського. На початку 1861 р. Желіговський писав до Залеського із Монморансі стосовно цієї журнальної книжки: «Прошу ее задержать у себя до моего приезда. Это собственность автора “Трьох доль”, которой я передам это, когда буду в Париже» (цит. за російським перекладом, поданим у публ.: Писарєк Г. Роль русских и украинцев в жизни и творчестве Эдварда Желиговского // Связи революционеров России и Польши в XIX – начале XX в. – М., 1968. – С. 239). Оригінал листа, що зберігається в Ягелонській бібліотеці у Кракові, – польською мовою. Як цілком очевидно, позначена в названій публікації дата листа – 11 січня н. ст. 1861 р. – потребує уточнення (перше число «Основи» було дозволено цензурою до публікації 10 січня ст. ст. 1861 р.).

⁷⁰ Листи Марка Вовчка. – Т. 1. – С. 112. Також див. коментар: Там само. – С. 319.

версії «Трьох доль» подано відповідно до україномовного авторського тексту. (Ясна річ, цілковитої тотожності й не могло бути, оскільки авторський переклад не виключає відступів, часом істотних, від першотвору; окрім того, слід зважати на те, що оприлюднений в «Русском слове» текст повісті зазнав редакторського втручання⁷¹).

Далі наведено фрагменти авторського тексту «Трьох доль» та версії, подані в «основ'янській» публікації повісті⁷². Не відтворюються різночитання у фрагментах, які в найавторитетнішому на сьогодні виданні творчої спадщини Марка Вовчка⁷³ друкують з кон'ектурами, що збігаються з автентичним текстом повісті. Курсивом виділено слова і фрази, хибно відтворені, додані чи пропущені в першопублікації «Трьох доль».

<i>Авторський текст, відтворений на підставі реєстру друкарських помилок</i>	<i>Публікація в «Основі»</i>
Що то молоді літа золоті лю- дям! Що задумав, все йому мож- на, все йому відрадісне, все втіш- но; а старому – як <i>зав'язано!</i>	Що то молоді літа золоті лю- дям! Що задумав, все йому мож- на, все йому відрадісне, все втіш- но; а старому – як <i>заказано!</i> (12) ⁷⁴
Я б вас <i>да</i> полковником на- становив. То іншим молодицям мак сіять та моркву садити, а вам, <i>ей</i> же Богу моему, вам отаманува- ти!	Я б вас <i>де</i> полковником на- становив. То іншим молодицям мак сіять та моркву садити, а вам, <i>йй</i> же Богу моему, вам отаману- вати! (14)
Да питання Марусі за питан- ням, та питають кожне по <i>десять</i> раз, поки аж Маруся додому пі- шла.	Да питання Марусі за питан- ням, та питають кожне по <i>деся-</i> <i>ти</i> раз, поки аж Маруся додому пішла (18)

⁷¹ Див.: Листи до Марка Вовчка. – Т. 1. – С. 130 (лист Петра Таволги-Мокрицького від 25 червня 1861 р.).

⁷² Див.: *Вовчок Марко*. Три долі // Основа. – 1861. – Янв. – С. 11–90.

⁷³ Див.: *Вовчок Марко*. Твори: У 7 т. – К., 1964. – Т. 1 / Упоряд. тек-
стів і авт. приміт. П.Г. Приходько, М.Є. Сиваченко. – С. 197–274.

⁷⁴ Тут і далі вказано сторінку першодруку.

Авторський текст, відтворений на підставі реєстру друкарських помилок	Публікація в «Основі»
[...] а з церкви зайдемо до роду – просять на обід; по обіді гуляємо <i>там</i> увесь день [...] ⁷⁵	[...] а з церкви зайдемо до роду – просять на обід; по обіді гуляємо <i>пота</i> м увесь день [...] (23)
Голосно і <i>прозоро</i> стало округи, у свіжій гаю пахущім... ⁷⁶	Голосно і <i>просторо</i> стало округи, у свіжій гаю пахущім... (33)
Ми ще <i>були</i> по весіллях, а Чайченка – як пійма поняла – нема, ніде не буває	Ми ще <i>було</i> по весіллях, а Чайченка – як пійма поняла – нема, ніде не буває (38)
Одного дня увійшов старий у хату веселий: «Чи не буде снігу, – каже, – такі білі хмари драглють».	Одного дня увійшов старий у хату веселий: «Чи не буде снігу, – каже, – <i>там</i> такі білі хмари драглють» (38)
– Ну хоть скажи, що так я його кохаю, як свою душу; що я журюся... <i>І почина вп'ять таке саме і вп'ять. Звісно вже, як дівчата любові переказують...</i> ⁷⁷	– Ну хоть скажи, що так я його кохаю, як свою душу; що я журюся... (41)

⁷⁵ Відповідним чином було скориговано, порівняно з текстом «Основи», це місце у вид: *Вовчок Марко*. Народні оповідання. – СПб., 1862. – Т. 2. – С. 96. Однак пізніші публікатори запропонували іншу кон'єктуру – *потім* (напр., див.: Твори Марка Вовчка: [У 4 т.]. – Т. II. – С. 24; *Вовчок Марко*. Три доли: Повість / Вступ. стаття Т. Максимовича [М. Могилянського]. – К., 1927. – С. 42; Твори Марка Вовчка: У 3 т. – Т. 1. – С. 151). У зібраннях творів письменниці у шести й семи томах цей фрагмент відтворено за «Основою».

⁷⁶ Пор. в автоперекладі: «Лес такой звучный и прозрачный стал!» (РС, 30).

⁷⁷ В автоперекладі пропущений фрагмент відновлено: «И начала снова то же самое; известно, как девушки любовь свою передают...» (РС, 40).

<i>Авторський текст, відтворений на підставі реєстру друкарських помилок</i>	<i>Публікація в «Основі»</i>
[...] зараз ми впізнали Михайла Іваненка... Як його не пізнати?	[...] зараз ми впізнали Михайла Іваненка: як його не пізнати? (47)
Він їй привезе і очіпок, і сережки, і хустку завсіди; він свою куплю так красно покаже, а <i>продаж</i> – добре [...] ⁷⁸	Він їй привезе і очіпок, і сережки, і хустку завсіди; він свою куплю так красно покаже, а <i>продать</i> – добре [...] (47)
Що мати говорила, сварилася – не слухала... Усе вона собі думала і частенько на виду блідла...	Що мати говорила, сварилася – не слухала... усе вона собі думала і частенько на виду блідла... (48)
Вже як <i>її</i> за невістку не хотілося приймати, та вже Бог із тобою, кажу, сину, оженися	Вже як <i>і</i> за невістку не хотілося приймати, та вже Бог із тобою, кажу, сину, оженися (50)
Де там в селі пригода, дослухається – яка; хто журиться, плаче [...]	Де там в селі пригода, дослухається, яка хто, журиться, плаче [...] (55)
Стала вона якась <i>холодова-та</i> , хоч і сумна, і смутная	Стала вона якась <i>холоднова-та</i> , хоч і сумна, і смутная (56)
Одного разу підхожу <i>від</i> городу стежкою до хати [...] ⁷⁹	Одного разу підхожу городу стежкою до хати [...] (74)
Він радив <i>усіх</i> дякувати [...]	Він радив <i>усім</i> дякувати [...] (80)

⁷⁸ Пор. в автоперекладі: «[...] покупку свою красно покажет, а продажу так выставит выгодно, так словами подделается, такого ей наскажет [...]» (РС, 47).

⁷⁹ Пор. в автоперекладі: «Один раз иду я к Марусе тропинкою через огород [...]» (РС, 75).

Майбутні публікатори повісті «Три доли» мають враховувати викладені матеріали, які уточнюють досі відомий її текст. Вони виразно свідчать, що «Основу», до якої зверталися кілька поколінь дослідників, усе ще гаразд не опрацьовано⁸⁰.

⁸⁰ Мені вже доводилося писати про те, що і дослідники «Основи», і публікатори, які звертаються до неї як до джерела текстів, мають зважати на реєстри позначених у виданні друкарських помилок, оскільки ігнорування відповідних матеріалів призводить до грубих текстологічних помилок (див.: *Дудко В.* 1) Обкладинки журналу «Основа» (1861–1862): джерелознавчий аналіз // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2004. – Т. 1. – С. 95; 2) Марко Вовчок у журналі «Основа»: реалії і міфи. – С. 48). Принагідно зверну увагу ще на кілька аналогічних прикладів. Не враховано в републікації поправку до тексту вміщеної у лютневому числі за 1861 р. статті Костомарова «Ответ на выходы газеты (краковской) «Czas» и журнала „Revue Contemporaine”» (пор.: Основа. – 1861. – Февр. – С. 132, [264]; Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – [К.], 1928. – С. 82). Як відомо, ця публікація Костомарова зазнала цензурного втручання (див.: *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – С. 66–67). Виглядає, що фрагмент її тексту «випав» із журнальної публікації внаслідок недогляду у перебігу врахування цензорських зауважень. Колізії, що виникли на останньому етапі підготовки названої статті до друку, висвітлено в недатованій записці Василя Білозерського до випускового редактора «Основи» Михайла Щербака (див.: *Порський В. [Міяковський В.]* З історії «Основи» // Літературно-науковий збірник. – Корюген; Кіль, 1948. – Т. 3. – С. 96). Ігноровано й суттєву поправку до анонімно опублікованої статті Костомарова «Историческая неправда и западно-российский патриотизм» (пор.: Основа. – 1862. – Лип. (июль). – С. 4; Серп. (авг.). – С. 52; Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 144; *Костомаров Н.* Казаки: Исторические монографии и исследования. – М., 1995. – С. 370). Оскільки в самій «Основі» зафіксовано, ясна річ, не всі помилки друку, з метою коректної републікації уперше оприлюднених на її сторінках творів належить враховувати і свідчення, наявні в інших джерелах. Скажімо, Анатолій Свидницький зазначив у недатованому листі до Петра Єфименка (написаному орієнтовно у серпні 1862 р.) стосовно своєї фольклористичної студії «Великдень у подолян», що в перебігу її пуб-

3. До коментування «основ'янських» рецензій Пантелеймона Куліша

У рецензії на три аматорські видання, вміщеній в «основ'янському» розділі «Перегляд українських книжок»⁸¹, Куліш писав про поетичну збірку Михайла Юркевича «Разок намиста» (СПб., 1861): «Перебравши весь “Разок намиста”, не знайшли ми в йому ні зернятка годящого. Коли й попадалась яка зернина, то з чужого намиста. Ото, мабуть, начитавсь панич “Кобзаря” – “ке й собі напишу!..” Ой, паничу, паничу! Коли б ви знали, як глибоко в морі ростуть коралі, що з них намисто нижеться! От же ще глибше на дні душі людської затаїлися поетичні речі, що ними, мов дорогими коралями, людська дума закрашається. Коли не вмієте спускатися в ту глибину таємничу, – шкода вашої праці – віршоване намистечко низати»⁸². Ці рядки супроводжено приміткою (за підписом «Ред.»), яка коригувала погляд Куліша: «Отже, у в[исоко]п[оважаного] М. Юркевича есть таке зернятко, що було б жалко, якби воно загубилось. Нечасто доводилось нам знаходити в стихах письменного – *подражательного* – складу стільки тепла, як от у цім “Гоміні” [...]»⁸³. Далі

лікації в «Основи» «рукопись поламали», «друк дав промах» (Гніп М. Лист А. Свидницького до П. Єфименка // Літературний архів. – 1931. – Кн. I/II. – С. 139), і навів авторський текст хибно поданого в часописі фрагмента. Невідомо, чи інформував Свидницький про друкарську помилку і редакцію, але в часописі уточнення до тексту «Великодня у подольан» не було оприлюднено. У всіх републікаціях студії Свидницького відповідне місце подано без урахування авторської поправки. В одному випадку на неї усе ж було звернуто увагу, але спроба відтворити авторський текст виявилася невдалою через неухважність публікатора (докладно див.: Дудко В. Із коментаря до листів Анатолія Свидницького // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 104–105, 108–109).

⁸¹ Цей розділ, який вів Куліш, з'явився лише в січневому й березневому числах за 1862 р. – з огляду на його остаточний відхід від «Основи».

⁸² Основа. – 1862. – Берез. (март). – С. 51.

⁸³ Там само.

у примітці повністю наведено поезію Юркевича «Гомін на родині»⁸⁴ – як свідчить зіставлення з першодруком, із неточностями (не вказано і повну назву твору)⁸⁵.

Першу републікацію відповідної рецензії у «Творах Пантелеймона Куліша» було підготовлено цілком коректно: авторський її текст надруковано в основному корпусі видання, примітку – як позначено у виданні, «редакції „Основи”» – вміщено (не повністю) у розділі «Приписки»⁸⁶. Микола Гончарук, упорядник «Вибраних творів» Куліша, подав примітку як належну до його авторського тексту, не поінформувавши про позначений у першодруку її підпис⁸⁷. Саме як частину Кулішевої рецензії читач і мав сприймати примітку, хоч вона й цілком очевидно суперечить недвозначному висновкові автора про те, що в збірці не трапилося йому «ні зернятка годящого». Так само відтворено примітку до відповідної Кулішевої рецензії у двотомному виданні Кулішевих творів, яке також упорядкував Гончарук⁸⁸, у хрестоматіях «Історія української літературної критики та

⁸⁴ Там само. – С. 51–53.

⁸⁵ Пор.: Там само; *Юркевич М.* Разок намиста. – СПб., 1861. – С. 31–33. Принагідно слід зазначити, що примітка до Кулішевої рецензії в «Основах» послужила джерелом публікації названого твору Юркевича у збірникові «Поети пошевченківської доби» (К., 1961. – С. 433–434). Повторивши, ясна річ, помилки «основ'янського» передруку, подавши усічену назву поезії («Гомін»), упорядник збірника Анатоль Костенко, окрім того, беззастережно подав поезію у скороченому вигляді (дев'ять строф замість дванадцяти), не знати чому відредагував – і то істотно – шосту строфу, довільно датував твір 1861 р. (у збірці «Разок намиста» вказано, що поезію було написано у 1859 р.). Поділяючи висловлену у примітці до Кулішевої рецензії думку про названий твір, Костенко твердив, що цей вірш Юркевича «вигідно відрізнявся своїм змістом і спрямованістю» від інших його аматорських поезій (Там само. – С. 469).

⁸⁶ Див.: *Твори Пантелеймона Куліша* / [Упоряд. Ю. Романчук]. – Львів, 1910. – Т. 6. – С. 510–515, 663.

⁸⁷ Див.: *Куліш П.* Вибрані твори. – К., 1969. – С. 533–534.

⁸⁸ Див.: *Куліш П.* Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 548–550.

літературознавства»⁸⁹ й «Українська преса»⁹⁰. Попри сутнісну суперечність між оцінками, висловленими в самому літературно-критичному відгукові й у примітці до нього, беззастережно розглядають її як фрагмент автентичного Кулішевого тексту і сучасні дослідники⁹¹.

Відповідне текстологічне рішення Гончарука, яке беззастережно прийняли пізніші публікатори та дослідники рецензії, безсумнівно, було зумовлено поширеним хибним уявленням про Куліша як співредактора «Основи». Відомо, що навіть протягом нетривалого періоду ближчої участі в редакції часопису Куліш не мав повноважень виступати від її імені, оскільки він був власне дорадником, асистентом Білозерського⁹². Аналіз усіх

---

⁸⁹ Див.: Історія української літературної критики та літературознавства: Хрестоматія: У 3 кн. – К., 1996. – Кн. 1 / Упоряд. П.М. Федченко, М.М. Павлюк, Т.В. Бовсунівська. – С. 313–314. У виданні повідомлено, що текст рецензії відтворено за «Вибраними творами» Куліша (див.: Там само. – С. 410).

⁹⁰ Див.: Українська преса. «Т. І. «С. 300. Нечитайлюк зазначив у коментарі до рецензії, що її надруковано за першодруком (див.: Там само. – С. 480), але насправді це не так. У преамбулі до коментарів публікатор повідомив, що «в окремих випадках» запозичував тексти із «сучасних передруків (напр[иклад], статей Куліша з двотомного зібрання творів)» (Там само. – С. 444).

⁹¹ Див.: *Бондар М.П.* 1) Поезія [40–60-х років] // Історія української літератури ХІХ століття: У 3 кн. – К. 1996. – Кн. 2. – С. 65; 2) Поезія [40–60-х років] // Історія української літератури ХІХ століття: У 2 кн. – К., 2005. – Кн. 1. – С. 465 (в обох випадках поклик на двотомне видання Кулішевих «Творів»); *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2. – С. 340 (поклик на першодрук рецензії в «Основі»). Обидва дослідники, до речі, помилково називають поезію Юркевича («Гомін», а не «Гомін на родині»), хоча Микола Бондар, безсумнівно, звертався до збірки «Разок намиста», оскільки вказує рік написання твору, не позначений ні в Кулішевій рецензії, ні у примітці до неї.

⁹² Напр., див.: *Дудко В.* Марко Вовчок у журналі «Основа»: реалії і міфи. – С. 12–13.

друкованих у журналі за підписом «Ред.» статей, преамбул та приміток (включно з досліджуваною) на тлі історії взаємин Куліша з Білозерським «основ'янською» епохи дає підстави для висновку, що одноосібним автором відповідних публікацій був редактор українського часопису⁹³. Висновок очевидний: примітку Білозерського до досліджуваної Кулішевої рецензії у подальших републікаціях слід подавати в коментарях до неї.

В іншій Кулішевій публікації, що з'явилася в розділі «Перегляд українських книжок», розглянуто видання, яке рецензент описав так: «Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані і скомпоновані Придріпрянцем. Київ. (Два випуски). 1850, 1860. (В 24 долю листа, стр. 50 и 45)»⁹⁴. У львівському зібранні творів Куліша і вихідні дані названого видання, і пізніші згадки про Придріпрянця у тексті рецензії⁹⁵ відтворено за першодруком⁹⁶. У її републікаціях, які підготував Гончарук, відомості

⁹³ Пор. примітку Білозерського, якою супроводжено вступне слово Куліша («Устня мова з науки. Слово збоку») до вміщеної за підписом «Володько Нечуя» публікації Всеволода Коховського «Про дощ. (Спроба)»: «З правдивою радістю уміщаємо ми *спробу* (“спит”, “допит”) високоповажного добродія Володька Нечуї і слово П.А. Куліша до української громади. Небагацько тут говорено, та багато сказано; *а розумній голові - досить дві слові*. За цією *спробою* ми напечатасмо й інші [...]. Дай нам Боже швидче того часу діждати, коли можна буде нашою рідною мовою ясно виявити усе, що чує і розуміє душа українця. Ред.» (Основа. – 1862. – Берез. (март). – С. 30).

⁹⁴ Там само. – Січ. (янів.). – С. 57. У більшості републікацій рецензії порушено авторську структуру тексту (пор.: Там само. – С. 57–64; Твори Пантелеймона Куліша. – Т. 6. – С. 498–509). Пізніші публікатори переважно взорувалися не на першодрук, а на назване львівське видання 1910 р. (хоча принаймні Гончарук виразно писав, що текст рецензії подано за «Основою»; див.: *Куліш П. 1*) Вибрані твори. – С. 555; 2) Твори. – Т. 2. – С. 583). Єдину відому мені републікацію рецензії, в якій збережено авторську структуру тексту, нещодавно здійснено у малотиражному виданні (див.: Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша: Вибрані твори / Упоряд. О.О. Кравченко. – Умань, 2008. – С. 75–82).

⁹⁵ Див.: Основа. – 1862. – Січ. (янів.). – С. 62–64.

⁹⁶ Див.: Твори Пантелеймона Куліша. – Т. 6. – С. 498.

про формат видання й обсяг його випусків беззастережно опущено, окрім того, автором «Казок і байок...» без жодного пояснення названо Придніпрянця⁹⁷. Так само подано відповідні місця рецензії у хрестоматії «Історія української літературної критики та літературознавства», упорядники якої запозичили текст із «Вибраних творів» Куліша⁹⁸. Нечиталюк подав відомості про обсяг і формат «Казок і байок...» за першодруком, але підпис автора рецензованого видання послідовно відтворив відповідно до Гончарукової версії⁹⁹. У новітній републікації вихідні дані «Казок і байок...» подано за «Основою»¹⁰⁰, проте в самому тексті рецензії фігурують і Придніпрянець¹⁰¹, і Придніпрянець¹⁰².

Повідомлення Куліша про час виходу у світ випусків «Казок і байок...» і псевдонім її автора потребують спеціальної уваги. Оскільки в рецензії йшлося про нові видання, то навіть без спеціальних довідок можна запідозрити, що вказівка на 1850 р. є помилковою¹⁰³. Про це виразно свідчать запроваджені до наукового вжитку матеріали до репертуару української книжки, які містять відомості про «Казки і байки...». Михайло Комаров твердив, що перший випуск «Казок і байок...» Придніпрянця

---

⁹⁷ Див.: *Куліш П.* 1) Вибрані твори. – С. 522, 527–529, 555; 2) Твори. – Т. 2. – С. 537, 543–545, 583.

⁹⁸ Див.: *Історія української літературної критики та літературознавства.* – Кн. 1. – С. 303, 308–310, 410.

⁹⁹ Див.: *Українська преса.* – Т. І. – С. 289, 294–295, 479.

¹⁰⁰ Див.: *Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша.* – С. 75.

¹⁰¹ Див.: Там само. – С. 80–81.

¹⁰² Див.: Там само. – С. 82.

¹⁰³ У Гончарука, однак, ця дата сумніву не викликала. Мало того, залишаючи поза увагою позначений у Кулішевій публікації рік видання другого випуску «Казок і байок...», дослідник сумарно писав у коментарі, що обидва випуски вийшли «1850 р.» (*Куліш П.* Твори. – Т. 2. – С. 583).

було видано у 1859 р., а другий – у 1860 р.¹⁰⁴ Так вважав і Дмитро Дорошенко (у різних виданнях його покажчика псевдонім було подано неоднаково: то Придніпрянець¹⁰⁵, то Придніпрянець¹⁰⁶). Однак відповідно до повідомлення Стешенка в неопублікованій праці «Українська книга в Росії 1800–1916 рр. (Попередній контрольний реєстр)» обидва випуски «Казок і байок...» Придніпрянця побачили світ у 1859 р.¹⁰⁷

Нетотожність наявної в науковому обігові інформації про рік видання другого випуску «Казок і байок...» спонукала докладніше вивчити їхню видавничу історію. На титульних аркушах примірників обох випусків «Казок і байок...» Придніпрянця, що збереглися (всі без обкладинок) у Бібліотеці Російської Академії наук і в Російській національній бібліотеці, позначено 1859 р.¹⁰⁸ У тому, що перший випуск побачив світ саме того року, сумнівів немає. Київський цензор Олексій Лазов дозволив

¹⁰⁴ Див.: Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883 р.) / Зібрав М. Комаров // Рада: Український альманах на 1883 рік. – К., [1883]. – Част. 1. – С. 439. Оскільки в покажчику Комарова вміщені в Кулішевій рецензії відомості про випуски «Казок і байок...» доповнено вказівками на їхню ціну, можна гадати, що дослідник мав змогу чи-то обізнатися з ними *de visu*, чи-то скористатися іншим джерелом, яке містило додаткові інформації.

¹⁰⁵ Див.: *Дорошенко Д.* Покажчик нової української літератури в Росії за 1798–1897 роки. – Чернівці, 1917. – Част. 1. – С. 17, 18.

¹⁰⁶ Див.: *Дорошенко Д.М.* Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 роки // Науковий збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чесько-словенської республіки проф. д-р[ові] Т.Г. Масарикові для вшанування 75-х роковин його народження. – Прага, 1925. – Част. 1. – С. 164, 166.

¹⁰⁷ Див.: ІЛ. – Ф. 241. – Спр. 169. – Арк. 328. Іван Франко, принагідно згадавши про «Казки і байки...» Придніпрянця в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (1910), зазначив, що вони побачили світ у 1859 р.; про наявність двох випусків видання дослідник не повідомив (див.: *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. – Т. 41 / Упоряд. та комент. В.І. Кречотня, Т.Г. Третяченко. – С. 303).

¹⁰⁸ З усіма цими примірниками був обізнаний Стешенко, який подав їхні шифри (див.: ІЛ. – Ф. 241. – Спр. 169. – Арк. 328).

друкувати цей випуск «Казок і байок...», що засвідчено на звороті його титульного аркуша, 5 листопада 1858 р. 23 лютого 1859 р. примірники першого випуску було передано з університетської друкарні до Київського цензурного комітету, який 25 лютого санкціонував поширення книжки¹⁰⁹. 21 серпня 1859 р. примірник першого випуску «Казок і байок...» було надіслано з Київського цензурного комітету до Головного управління цензури¹¹⁰. Тож можна беззастережно твердити, що названий у першодруку Кулішевої рецензії рік видання першого випуску є банальним коректорським недоглядом.

Складніше пояснити появу в рецензії Куліша інформації про те, що другий випуск «Казок і байок...» побачив світ у 1860 р. Рукопис відповідного випуску обсягом 36 сторінок «вісімки» подав на цензурний розгляд київський книгар Степан Літов 14 травня 1859 р.¹¹¹ Лазов санкціонував публікацію 16 травня 1859 р. Дані про отримання дозволу на поширення накладу другого випуску в архіві Київського цензурного комітету не збереглися. Можна припустити, що цей випуск було надруковано не відразу після отримання цензурного дозволу, а наприкінці 1859 р. або й на початку 1860 р. – і на обкладинці відповідного випуску було позначено 1860 р. Треба зважати на те, що в журналі «Книжный вестник», започаткованому саме того року, інформацію про появу «Казок і байок...» було оприлюднено у складі «Библиографии за апрель 1860 [г.]»¹¹². (У цій публікації подано інформацію

¹⁰⁹ Див.: ЦДІАУК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 703. – Арк. 12; Спр. 553. – Арк. 13.

¹¹⁰ Див.: Там само. – Спр. 560. – Арк. 7. Номер випуску, у документі не позначений, встановлено на підставі вказаного в ньому обсягу видання (50 сторінок).

¹¹¹ Див.: Там само. – Спр. 553. – Арк. 39–39 зв. В усіх названих документах із фондів ЦДІАУК автором відповідного твору названо Придніпрянця.

¹¹² Див.: Книжный вестник. – 1860. – № 7/8. – С. 48. Автором «Казок і байок...» названо Придніпрянця. Різновид у написанні псевдоніма автора «Казок і байок...» панує не лише в названих попереду джерелах,

і про вихід у світ Кулішевого альманаху «Хата»¹¹³, перше видання якого, про що достеменно відомо, з'явилося наприкінці лютого 1860 р.¹¹⁴). В описі «Казок і байок...» було повідомлено, що видання з'явилося у 1859 р. (на жаль, ні номер випуску, ні його обсяг не названо). Однак мало ймовірно, щоб у цьому випадку йшлося про перший випуск, що, як було зазначено, побачив світ ще наприкінці лютого 1859 р. З огляду на викладені факти слід гадати, що саме з обкладинки Куліш запозичив дату виходу у світ другого випуску «Казок і байок...», подаючи вихідні дані рецензованого видання¹¹⁵ (як і Комаров та Дорошенко)¹¹⁶.

а й у багатьох наукових виданнях – одні дослідники вважали автором Придніпрянця (напр., див.: *Кирилюк Є.* Бібліографія праць П.О. Куліша та писань про нього. – К., 1929. – С. 36), інші – Придніпрянця (напр., див.: *Ефименко П.* Украинская литературная летопись // Полтавские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1861. – 8 февр. – № 6. – С. 31; *Ковалієвський А.* З історії української критики. – [Х.], 1926. – С. 11; *Єфремов С.* В тісних рядах: Українська книга в 1798–1916 рр. // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 2. – С. 46; *Бернштейн М.Д.* Українська літературна критика 50–70-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 84; Українські письменники. – Т. II – С. 617; *Корнейчик І.І.* Історія української бібліографії: Дожовтневий період: (Нариси). – Х., 1971. – С. 130; *Бернштейн М.Д.* Пантелеймон Куліш // Історія української літературної критики: Дожовтневий період. – К., 1988. – С. 127; *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. – Т. 2. – С. 86, 329, 340). Цілком очевидно, що ті публікатори й дослідники Кулішевої рецензії, які не мали змоги обізнатися з «Казками і байками...» de visu, коригували автентичний псевдонім.

¹¹³ Див.: Книжный вестник. – 1860. – № 7/8. – С. 49.

¹¹⁴ Див.: Листи до Марка Вовчка. – Т. 1. – С. 86 (лист Куліша від 24 лютого 1860 р.).

¹¹⁵ Як слушно писав Євген Прохоров, недостатньо обмежитися констатацією помилки, якої припустився автор, – потрібно принаймні спробувати з'ясувати причину її появи (див.: *Прохоров Е.И.* Текстология: Принципы издания классической литературы. – М., 1966. – С. 156).

¹¹⁶ З'ясувавши комплекс питань, що їх ставлять перед дослідником уже перші рядки Кулішевої рецензії, слід визначитися з тим, які відо-

Републікації Кулішевої рецензії на «Казки і байки...» дуже виразно ілюструють елементарну тезу про те, що коментар має бути не формальним додатком до тексту, а пояснювати реалії, цілком зрозумілі принаймні більшій частині синхронної аудиторії відповідних публікацій, але істотно «затемнені» через значну часову відстань для нинішніх дослідників. «Затемнені» ж ці реалії такою мірою, що, як буде показано, деякі коментатори не завжди в змозі навіть адекватно сприйняти зміст рецензії, а не те що пояснити відповідні місця. Немає підстав говорити про те, що найскладніші для тлумачення фрагменти коментатори просто «переочували» – слід гадати, вони все ж усвідомлювали, що ці місця потрібно пояснювати, але не знали, яким саме чином.

Насамперед слід розглянути питання про джерела перекладів Придріпрянця. Пригадуючи у «Приказці, або Передній мові» своє дитяче захоплення казками, він писав: «Отож як виріс я та навчивсь грамоти, почав шукать по усім книжкам тих казок, так що ж? Руських і багацько є, між ними нібито й наші – та не так, не по-нашому, попадались інколи й наші – так позапиховані у такі книжки, що не всякому можна й добраться до них, а деяких вже й на світі нема; отож, шукаючи так, пробравсь я аж до сусіда у Польщу, і тут найбільш надібав тих казок та й почав їх списувать та на свою мову перекладати, а деякі й від себе споминати і, злагодивши так чимало їх, здумав собі: може, й опріч мене є ще такі, що побиваються за тими казками, ану ж я поможу їм і почну друковати чи по одній, чи

мості слід скоригувати у власне републікації, а які – лише пояснити в коментарі. На мою думку, треба однозначно виправити в наведеному в Кулішевій рецензії описі «Казок і байок...» рік виходу у світ першого випуску, обумовивши це в коментарі. У ньому належить сказати також про відмінності у позначенні року видання другого випуску на його титульному аркуші і в тексті Кулішевої рецензії та можливу причину відповідного різночитання.

там по скільки прийдеться, і якщо прийдуться до смаку, то, може, і всі передрукую, а як піде наше не в лад, то ми зі своїм існазад: нехай зостається надалі»¹¹⁷. Коментуючи наведений фрагмент передмови, Куліш зазначив: «Щодо самих казок, то се добре надумавсь Придріпрянець, щоб кинутись сюди-туди по сусідах та дещо своє повизволяти. Багато нашого по чужих хатах позалежувалось, що не всяке вже й пізнає, чиє воно спершу було. Багато позабирали в нас усякого добра сусіде, багато і самі наші предки по чужих людях порозносили. Тепер тільки й чуєш: “се він із польської мови, з московської мови взяв”, а воно Бог зна коли було наше “непрошене й не дане”, тільки що не було в нас на Україні захисту все те ховати»¹¹⁸.

Із наведених пасажів Придріпрянца й Куліша випливає, що перекладені тексти було запозичено зі збірника польських казок. Насправді, однак, відповідний висновок є помилковим. Про це можна впевнено твердити, оскільки вдалося розшукати протооригінали творів, що їх Придріпрянець включив до «Казок і байок...». Він переклав обидві казки із першого тому монографії польського літературного критика, письменника, фольклориста й етнографа Антонія Марцінковського (1823–1880) «Lud ukraiński», виданої у 1857 р. у Вільні (підпис: Antoni Nowosielski)¹¹⁹. У праці Марцінковського вміщено численні зразки українського фольклору, супроводжені просторими студіями дослідника. Як зазначила Вікторія Юзвенко, він «в основному сам зібрав народні твори. Записи зроблено на Київщині»¹²⁰. Саме

¹¹⁷ Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані і скомпоновані Придріпрянем. – К., 1859. – Вип. 1. – С. 7–8.

¹¹⁸ Основа. – 1862. – Січ. (янів.). – С. 63.

¹¹⁹ Уявлення про характер вміщеного у студії матеріалу виразно дає повна назва другого тому: Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańce, gry i t. d. / Zebrał i stosownemi uwagami objaśnił Antoni Nowosielski. – Wilno, 1857. – Т. 2. – 282 s.

¹²⁰ Юзвенко В.А. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст. – К., 1961. – С. 76.

на Київщині і безпосередньо в Києві минуло все життя Марцінковського¹²¹.

Казки, перекази і легенди було подано у праці «Lud ukraiński» в польському перекладі, всі інші зразки – в оригіналі. Аналізуючи вміщені там українські фантастично-героїчні казки, Юзвенко зазначала, що деякі з них було опубліковано вперше, «бо народна проза в українських виданнях того часу займала ще незначне місце»¹²². Відповідник опублікованої у першому випуску видання Придніпрянця «Казки о сучецю (сучим сину)»¹²³ – «Вайка о suczysu»¹²⁴, вміщеної у другому випуску «Казки о бідній дівчині»¹²⁵ – «Вайка о biednej dziewczynie i o odcisku stopy na skale»¹²⁶.

Наведені факти свідчать, що Придніпрянець, запозичивши зі збірника Марцінковського власне українські казки, здійснив їх зворотний переклад із польської. Докладне зіставлення текстів, вміщених у праці «Lud ukraiński», з перекладами Придніпрянця і розгляд цих матеріалів на тлі зареєстрованих у довідни-

---

¹²¹ Див.: *Inglot M. Marcinkowski (Jaxa-Marcinkowski) Antoni Albert // Polski słownik biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – Т. XIX. – S. 589–590; Мазена Л.З. Марцінковський (Marcinkowski) Антоній // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – К., 1995. – Т. 3. – С. 306; Kwapiszewski M. Od Alberta Gryfa do Antoniego Nowosielskiego: Biografia intelektualna późnoromantycznego krytyka // Kwapiszewski M. Późny romantyzm i Ukraina: Z dziejów motywu i życia literackiego. – Warszawa, 2006. – S. 127–171.*

¹²² Юзвенко В.А. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст. – С. 75–76.

¹²³ Див.: Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані і скомпоновані Придніпрянцем. – Вип. 1. – С. 9–50.

¹²⁴ Див.: *Lud ukraiński przez Antoniego Nowosielskiego. – Wilno, 1857. – Т. 1. – S. 254–277.*

¹²⁵ Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані і скомпоновані Придніпрянцем. – К., 1859. – Вип. 2. – С. 5–45.

¹²⁶ Див.: *Lud ukraiński przez Antoniego Nowosielskiego. – Т. 1. – S. 305–327.*

ках інших версій відповідних казкових сюжетів¹²⁷ потребують спеціальної дослідницької уваги, як і визначення міри авторської участі українського інтерпретатора.

Більша частина рецензії на «Казки і байки...» – це не аналіз власне названого видання (загалом позитивно оціненого¹²⁸), а загальніші міркування Куліша про «книжки, котрі коли-неколи виходять з київських друкарень». «Київ наш – чудний якийся город, – писав Куліш. – Стоїть він посеред України; дивиться в Дніпро-Славут; славиться дивами своїми по всіх наших селах і хуторах; чуємо про ті дива з малого малечку; рине до його Божий люд літо в літо зо всієї України. Здавалось би: отутто мусить словесність наша народня процвісти пишним цвітом! А виходить воно не так. Що ж сьому за причина? Багато причин, та піч у хаті. Нехай усяке домисляється, як знає, а ми ска-

¹²⁷ Див.: *Krzyżanowski J. Polska bajka ludowa w układze systematycznym.* – Wyd. 2-e, rozszer. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. – Т. 1. – S. 87–88; Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка / Сост. Л.Г. Бараг, И.П. Березовский, К.П. Кабашников, Н.В. Новиков. – Л., 1979. – С. 108–109.

¹²⁸ Куліш дуже прихильно висловився про авторський задум і, декларуючи намір згодом докладно розглянути видання «за одним заходом», коли з'являться більше його випусків, радив «товариству купувати сі казочки і читати, в кого є дітвора, до казок охоча» (Основа. – 1862. – Січ. (янів.). – С. 64). Рецензент зазначив, що Придніпрянець «гарно по нашому пише, тільки де-не-де скривить» (Там само), і закликав його «праці свої не занедбовувати, аж поки доведе її до самісінького кінця» (Там само). Тому, зрозуміло, не є слухними присвячені Кулішеві рецензії на «Казки і байки...» міркування Михайла Бернштейна: «Цю книжку Куліш оцінює суворо і невблаганно і саме за її низький художній рівень, за мовне штукарство, вульгарно-панібратський тон, за все, що свідчило про відсутність будь-якого, бодай посереднього, літературного смаку в автора, про відсутність у нього елементарного почуття перед читачем, перед літературою [...]» (*Бернштейн М.Д.* Українська літературна критика 50–70-х років XIX ст. – С. 84). У пізнішій студії дослідник писав, що Куліш, вважаючи «Казки і байки...» «вкрай безпорадною книжкою», «виступив з різкою критикою» її (*Бернштейн М.Д.* Панте-

жемо тільки про самі книжки [...]»¹²⁹. У всіх републікаціях Кулішевої рецензії ці міркування залишено без коментаря, хоча ще Сергій Єфремов цілком слушно їх витлумачив. Він писав, розглядаючи відповідний уривок: «Ми тепер можемо не зважати на ту “піч”, що одібрала була мову в Куліша, і назвати речі їх власним найменням. З одного боку, казенне обрусіння, що саме тоді було появило навіть своїх “ідеологів”, як Говорський, Гогоцький, Аскоченський, Юзефович et tutti quanti; з другого, польські претензії на Правобережну Україну – не тільки між собою сперечалися, але гуртом накинудись були на спільного ворога – молодий український рух. [...] Звичайно, така атмосфера, коли ворожі сили готувались до свого роду “трикутного бою”, не сприяла анітрохи культурній роботі»¹³⁰. Ясна річ, Гончарук, який готував обидва видання творів Куліша в умовах, коли, як і в часи написання відповідної рецензії, треба було зважати на «піч у хаті», не мав змоги адекватно прокоментувати аналізований уривок. Така можливість була, однак, в упорядників видань, здійснених уже в 1990-х рр., але нею ніхто не скористався, залишивши тлумачення читачам.

Переходячи до конкретики, Куліш писав у рецензії: «Не скажемо, щоб у Києві – скільки він досі виявив себе рідним словом – панував чистий український смак. Первим друкованим писателем київським був п. Карпенко. Не пам’ятаємо, щоб хто ще раніше його надрукував що в Києві рідною мовою. Васильківські повісті якісь він оповідав. Давно ми їх читали, та й досі кривимось, споминаючи те читання»¹³¹. Коментуючи це місце, Гончарук зазначив: «Куліш має на увазі братів Карпенків, які

леймон Куліш. – С. 127). Цілком очевидно, що дослідник сплутав дві Кулішеві рецензії, видрукувані в розділі «Перегляд українських книжок»; міркування Берштейна стосуються попереду розглянутої публікації Куліша, що з’явилася в березневому числі за 1862 р.

¹²⁹ Основа. – 1862. – Січ. (янів.). – С. 57.

¹³⁰ Єфремов С. В тісних рямцях. – С. 46.

¹³¹ Основа. – 1862. – Січ. (янів.). – С. 57.

заповнювали у 30–40-х роках ХІХ ст. книжковий ринок своїми численними графоманськими творами, позбавленими найменшого естетичного смаку (“Малороссийская васильковская повесть: Твардовский”, “Зелений барвінок України”, “Ландыши Киевской Украины”). Різко негативно про писання Карпенків відгукувався Т.Г. Шевченко¹³². Таким чином пояснюючи відповідний фрагмент Кулішевої рецензії, коментатор не мав рації: Куліш виразно писав про одного автора – про Степана Карпенка¹³³ (на це слушно звернув увагу Нечиталюк¹³⁴) і про його твори «Малороссийская васильковская повесть: Твардовский», «Малороссийская повесть: Плачевная участь города Василькова». Обидві повісті, написані в Києві (що було відзначено і в самих виданнях), побачили світ у 1837 р., однак, у Москві¹³⁵. Відповідне уточнення слід було б також подати в коментарях.

Узагальнено змальовуючи пересічного автора низькоякісних україномовних творів, Куліш зазначав: «Читаєш і зараз бачиш, що сей чоловік не то з великими чужоземними поетами,

---

¹³² *Куліш П.* Вибрані твори. – С. 555.

¹³³ Про літературну творчість обох братів Карпенків – Степана і Григорія – Куліш сумарно висловився, приміром, у відомій статті «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка» (1857), принагідно згадавши «о замечательных по отсутствию какого-либо дарования сочинениях братьев Карпенков, между которыми трудно решить, кто кого превосходит бездарностью и каким-то цинизмом пошлости» (Там само. – С. 504).

¹³⁴ Див.: Українська преса. – Т. І. – С. 479.

¹³⁵ Про Москву як місце видання названих творів Степана Карпенка див.: *Дорошенко Д.М.* Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 роки. – С. 151–152; Репертуар української книги. 1798–1916. – Т. 1. – С. 27–28; *Рейтблат А.И.* Карпенко Степан Данилович // Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь. – М., 1992. – Т. 2. – С. 494. Слід звернути увагу на те, що Рейтблат у названій статті запровадив до наукового вжитку і проаналізував цінний матеріал щодо цензурної долі ранніх творів Степана Карпенка з архіву Московського цензурного комітету.

та й з Пушкіним (що вже ж і по школах його товкмачать) не обізнався; так і бачиш, що ані історія, ані критика, ані етнографія і вві сні йому не снилися. Пише знічев'я та й друкує, і думає, що, не будши розумним чоловіком у речах простих, всьогосвітніх, можна щось путне написати про запас нашому товариству українському. [...] Отже, коли хочете знати, то сі, як мовляв Котляревський, “писарчуки поганих вірш”, сі автори книжечок, не згідних і лакейству на забавку, сі дзвонарі, що дзвонять у солом'яні дзвони – шпетять, та й не помалу шпетять, українську словесність. Живуть вони не на хмарах, хоч і літають поза хмарами: на землі вони живуть, і всяке їх бачить і знає, а бачивши й знавши, рівняє до тих людей, що, будши дуже письменними і головатими на яке інше діло, до української словесності ані доторкаються. От і мізкують собі, що воно якась дурниця, бо гляньте: от і Шульга, чи там Бугай який, от і Хилько, чи Костур, чи там який Іванець, Новак абощо – люде книжкові з мальства, по всякій старовині оком займають широко і у всякій розумній речі дадуть раду хоч куди, а чом же вони не пишуть по-нашому? Пишуть вони іншими мовами, і видно з їх писання, що вони люди головаті, а по-своєму не пишуть... Виходить, що українська словесність справді така дурниця, як от про неї мовляв московський “День”. Живуть люде у одному городі, учаться у одних школах. Хто розумнійший, той пішов на високі дзиглики, і товариство звірило йому найтруднійші справи по науках і по судах, або добрим господарем у селі вчинився, що всі його розум на ділі вбачають; а хто науки в школі не поняв і так собі ні письменним, ні темним із школи вийшов, той – дивись, книжечки українські друкує. Який же в тих книжках буде розум, коли сього чоловічка ніхто ніколи ні в якому ділі не вважав за розумного? Так мусять рахувати, так і рахують люде, що на словесність дивляться не яко на писані теревені, а яко на частину спільного діла громадського, діла життя людського, – що ся частина повинна служити на користь всьому товариству так само, як і всі інші, тільки своїм особливим спо-

собом. Коли б лучилось нам з тими розсудливими людьми у розмову раховиту ввійти, то ми б, може, знайшли, що мовити й про високоповажних Іванців і Новаків, і тих Бугаїв, і Шульг. Не зовсім би ми їх праведними на їх ученому шляху огласили. Ми б, може, вернулись у ті часи, як формувались їх голови розумні, і зуміли б, може, дорікати їх наставникам, котрі їх у глибоку, давню колію навіки вправили або в таку глибоку ковбаню завели, що вже й довіку там, як раки, мусять сидіти. [...] Мізкують люде працюовиті, за своїм негайним ділом, так, як їм на очі навертається. От і підпирають своїм живим словом нерозсудливе слово московського “Дня”, а через те воловим поступом іде наша українська справа»¹³⁶.

Наведений уривок потребує докладних пояснень, без яких його годі зрозуміти й фахівцеві. Але в наявних републікаціях рецензії відповідний уступ не дістав задовільного тлумачення. Коментар до рецензії, вміщений у хрестоматії «Українська преса», свідчить, що її упорядник усвідомлював потребу пояснити, хто такі Шульга, Бугай, Хилько, Костур, Іванець і Новак. Проте дослідник не зміг цього зробити, оскільки внаслідок поверхового прочитання відповідного Кулішевого пасажу помилково сформулював засновок своїх розшуків. Нечиталюк зазначив: «Прізвища “українських писарчуків”, названих поіменно (Шульга, Бугай, Хилько, Костур, Іванець, Новак), не зареєстровані у “Покажчику нової української літератури” М. Комарова (К., 1883)»¹³⁷. Хоча, як було зазначено, Куліш цілком виразно вказав у рецензії, що названі особи – «люди книжкові з мальства, по всякій старовині оком займають широко і у всякій розумній речі дадуть раду хоч куди», але «не пишуть по-нашому». Інший коментатор, Гончарук, не приділив відповідному фрагментові жодної уваги¹³⁸.

¹³⁶ Основа. – 1862. – Січ. (янів.). – С. 58–59.

¹³⁷ Українська преса. – Т. I. – С. 479.

¹³⁸ Див.: *Куліш П.* 1) Вибрані твори. – С. 555; 2) Твори. – Т. 2. – С. 583.

Це місце рецензії все ж надається для коректного тлумачення. Передусім слід зважати на виразно окреслену зосередженість автора на суто київському матеріалі: нарікаючи на неосвіченість тамтешніх українських літераторів, він протиставляв їм фахових дослідників, які, однак, не послуговуються українською мовою. Так само важливо пам'ятати про Кулішеву схильність українізувати «недостатньо українські» імена й прізвища, що виявлялася вже і в епоху «Основи». (Принаймні мені видається цілком слушною думка Євгена Нахліка про те, що саме Кулішеві належить авторство псевдоніма Митро Олелькович, яким було підписано в петербурзькому часописі публікації Митрофана Александровича¹³⁹).

З огляду на це можна твердити, що Куліш писав про відомих київських дослідників-гуманітаріїв, воліючи називати їх не виразно, а евфемістично. Найпростіше – і найпереконливіше – ідентифікуються Шульга, Хилько, Іванець і Новак. На мою думку, це історики Віталій Шульгин (1822–1878)¹⁴⁰, Лаврентій Похилевич (1816–1893)¹⁴¹, історик права Микола Іванишев (1811–1874)¹⁴² і філософ Орест Новицький (1806–1881)¹⁴³. Хоча,

¹³⁹ Див.: *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. – Т. 1. – С. 142.

¹⁴⁰ Див.: *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884)* / Сост. и изд. под ред. В.С. Иконникова. – К., 1884. – С. 760–777.

¹⁴¹ Див.: *Стародуб О., Чернецький Є.* Лаврентій Похилевич та його «Сказання...» // *Сказання о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся* / Собрал Л.И. Похилевич. – Біла Церква, 2005. – С. V–XXII; *Артамонова С.* Лаврентій Похилевич – український краєзнавець і історик // *Київська старовина.* – 2006. – № 4. – С. 138–148.

¹⁴² Див.: *Романович-Славатинский А.В.* Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева, ректора Университета Св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии. – К., 1876. – 320 с.; *Андрейцев В., Короткий В.* Микола Іванишев. – К., 1999. – 221 с.

¹⁴³ Див.: *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884).* – С. 489–528

власне «ключем» до розшифрування цілого ряду прізвищ стала для мене ідентифікація Костура. Виглядає, що це філолог Микола Костир (1818–1853)¹⁴⁴. Куліш знав про смерть Костира¹⁴⁵. Але якщо зважити на те, що найраніший залучений до розгляду в рецензії матеріал стосується другої половини 1830-х років (повісті Степана Карпенка), то відповідна версія все ж виглядає реалістичною. Найскладнішою для ідентифікації персоналією виявився Бугай. Хоча в колі київських науковців середини XIX ст. не вдалося знайти особи, що повною мірою надавалася б для коректної ідентифікації, слід принаймні висловити припущення про те, кого мав на увазі Куліш. На мій погляд, це філософ Сильвестр Гогоцький (1813–1889)¹⁴⁶, вигадане прізвище якого могло постати в Кулішевому тексті на асоціативній основі. Причому рецензент українського часопису апелював не до найпоширенішого значення слова бугай (племінний бик), а до іншого – нічний болотяний птах із родини чапель. Як відомо, голос бугая-птаха нагадує гудіння¹⁴⁷, а відповідне дієслово – *гудіти* – (автобіографічна записка); *Ткачук М.* Новицький Орест Маркович // Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. – К., 2002. – С. 144–145.

¹⁴⁴ Див.: *Линниченко А.И.* Костыр Николай Трофимович // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884). – С. 297–303; *Федорук О.* Куліш та його оточення: Робочий зошит. – К., 2007. – С. 35–36. У 1851 р. Костир переїхав із Києва до Харкова.

¹⁴⁵ Див.: Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому // Киевская старина. – 1897. – Т. LIX. – Ноябрь. – Отд. I. – С. 277 (лист від 25 серпня 1853 р.); *Кулиш П.* Воспоминания русского о польском археологе Константине Свидзинском // Русский вестник. – 1857. – Т. XI. – Окт. – Кн. 2. – Совр. летопись. – С. 229.

¹⁴⁶ Див.: *Ткачук М.* Гогоцький Сильвестр Сильвестрович // Філософська думка в Україні. – С. 44–46.

¹⁴⁷ Пор.: «[...] карасі, язі, щуки, окуні – виляскують по воді... де-де залопотить по латахам водяна курочка, озветься лиска, кахне крижня або прогуде бугай...» (*Димський М.* Наталь-озеро // Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 16).

є синонімом до *гоголіти*¹⁴⁸. Саме з огляду на це, мені здається, можна твердити, що Куліш у даному випадку мав на увазі Гогоцького (прізвище якого походить від *гоголіти*). Відповідна версія потребує додаткового фахового обговорення, проте доказовість принаймні частини інших розшифрувань є підставою вважати слушною власне стратегію відповідної ідентифікаційної роботи.

Окремого розгляду потребує коментар Гончарука до Кулішевої репліки з приводу того, що Іванець, Новак та інші науковці хоч «люде головаті, по-нашому не пишуть»: «Виходить, що українська словесність справді така дурниця, як от про неї мовляв московський „День”». У Кулішевих «Вибраних творах» Гончарук супроводив згадку про слов'янофільську тижневу газету «День» таким коментарем: «Йдеться про статтю Соковенка “О степени самостоятельности малорусской литературы” (“День”, 1862, № 3), у якій заперечувався самотутній характер української мови і літератури. Названа стаття була одним з характерних виявів тієї гострої полеміки, яка розгорнулася між журналом “Основа” і російською періодикою реакційного напрямку (“Вестник Западной и Юго-Западной России”, “День”, “Русский вестник”) навколо питань, пов'язаних з розвитком української культури, мови й літератури. У статтях, що їх публікувала газета “День”, відбилися шовіністичні позиції цього органу»¹⁴⁹. Ці відомості – із незначними модифікаціями (зокрема, без подання вихідних даних публікації Григорія Соковенка) – Гончарук навів і в коментарі до рецензії, надрукованому у другому томі Кулішевих «Творів»¹⁵⁰.

Категоричне твердження про те, що Куліш мав на увазі статтю «О степени самостоятельности малорусской литера-

¹⁴⁸ Напр., див.: *Деркач П.М.* Короткий словник синонімів української мови. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 50, 54; *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови. – К., 1993. – С. 76.

¹⁴⁹ *Куліш П.* Вибрані твори. – С. 555.

¹⁵⁰ *Куліш П.* Твори. – Т. 2. – С. 583.

тури» є, однак, помилковим, як і вказівка на час її публікації¹⁵¹. Насправді вона побачила світ у № 23 (а не № 3, як у Гончарука), що вийшов 17 березня 1862 р.¹⁵², тобто після публікації досліджуваної Кулішевої рецензії (січневе число «Основи» за 1862 р. дістало цензурний дозвіл 29 січня, вийшло у світ 20 лютого 1862 р.¹⁵³). Згадуючи у досліджуваній рецензії про позицію «Дня» стосовно української літератури та перспектив її розвитку, Куліш апелював не до статті Соковенка, а до інших – раніших – публікацій видання, автори яких також скептично висловлювалися стосовно потенціалу української літератури. Насамперед це полемічний відгук Володимира Ламанського на відому статтю Миколи Чернишевського «Национальная бестактность» і примітка редактора «Дня» Івана Аксакова до опублікованої в газеті статті самого Куліша «Несколько слов об обороне Гоголя и нападении его земляков». (Ця полемічна репліка була відповіддю на друковані в газеті Аксакова перші статті Михайла Максимовича з циклу «Оборона украинских повестей Гоголя», написаного з приводу вміщеної в кількох числах «Основи» за 1861 р. студії Куліша «Гоголь как автор повестей из украинской жизни», автор якої вказав на неточності письменника у відтворенні українських реалій).

Так, Ламанський, полемізуючи з Чернишевським, який привітав динамічний розвиток українського письменства, зазначав: «Признаемся, мысль о возможности особой малорусской литературы (а не местной словесности) представляется нам величайшею нелепостью. Эта литература возможна только при условиях самых невообразимых. Так, напр[имер], надо убедить

¹⁵¹ Не цілком коректною у даному контексті є – з огляду на хронологію – і згадка в коментаторській нотатці Гончарука про журнал «Вестник Западной и Юго-Западной России», який почав виходити у липні 1862 р., тобто майже через півроку після появи Кулішевої рецензії.

¹⁵² Див.: Соковенко Г. О степени самостоятельности малорусской литературы // День. – 1862. – 17 марта. – № 23. – С. 5–7.

¹⁵³ Див.: РДА. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5953. – Арк. 48 зв.; Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 27.

всех мыслящих малороссиян в ее необходимости, надо им позабыть употребление русского языка, перестать читать русские книги, надо образовать целые поколения малороссиян в неведении русского языка и литературы. Без этих условий самостоятельная украинская литература немыслима. [...] Но если невозможна самостоятельная литература малорусская, то возможна и полезна литературная обработка наречия малорусского, рядом с общерусским языком, особая *малорусская словесность*, рядом с русскою литературою, с русскою наукою и образованностью»¹⁵⁴. Друкуючи наприкінці листопада 1861 р. Кулішеву полемічну статтю «Несколько слов об обороне Гоголя и нападения его земляков»¹⁵⁵, Аксаков супроводив її кількома редакційними примітками, якими солідаризувався з Ламанським. В одній з них Аксаков зазначав: «[...] мы искренно желаем полнейшего процветания «Основе» и полнейшей беспрепятственной свободы развитию малорусской литературы, отчасти именно для того, чтоб наши горячие малоруссы-литераторы убедились на опыте, сами, возможно ли создать отдельную малорусскую словесность в том смысле и в тех размерах, какие они предполагают»¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Див.: Ламанский В. «Национальная бестактность»: (Статья «Современника», 1861, июль, о львовском «Слове», №№ 1 и 2) // День. – 1861. – 21 окт. – № 2. – С. 18. Заувагу Ламанського про «особую *малорусскую словесность*» редактор «Дня» супроводив приміткою: «Для домашнего обихода». Ця принагідна аксаковська репліка – українське письменство «для хатнього вжитку» – перетворилася згодом на узвичаєну формулу, яку полемічно обговорювали багато українських літераторів.

¹⁵⁵ Див.: День. – 1861. – 25 нояб. – № 7. – С. 18. Репліка «Несколько слов об обороне Гоголя и нападении его земляков» була відповіддю на друковані в газеті Аксакова перші статті Михайла Максимовича з циклу «Оборона украинских повестей Гоголя», написаного з приводу вміщеної в кількох числах «Основи» за 1861 р. студії Куліша «Гоголь как автор повестей из украинской жизни», автор якої вказав на неточності письменника у відтворенні українських реалій.

¹⁵⁶ Там само. – С. 17.

Редакція українського часопису оголосила в доданому до вересневого числа за 1861 р. повідомленні «От редакции» про намір відповісти «со всею можливою откровенностью, [...] на некоторые положения, высказанные в 2-м номере “Дня” Вл. Ив. Ламанским и поддержанные И.С. Аксаковым. Возразить им мы считаем своим долгом, хотя нам приходится вступить в борьбу с неравным оружием»¹⁵⁷. Однак із тактичних міркувань полеміку вирішено було відкласти, про що «Основа» повідомила в жовтневому числі: «Возражение на некоторые мнения, высказанные [...] во 2-м номере “Дня”, найдено полезным до времени отложить. Полагаем, что читатели “Дня” (если не сам Ив. С. Аксаков и не Вл. Ив. Ламанский), внимательно прочита одну эту книжку “Основы”, усомнятся в справедливости преждевременного прорицания названных нами двух писателей насчет дальнейшего развития украинской словесности. Не развивается только та словесность, которая не проникнута живою идеей, которая проповедует идеи ложные или возбуждается к движению искусственно сочиненной теорией, не имеющей связи с действительными, жизненными началами. Если бы наша словесность была в *таком* положении, то мы сами пожелали бы ей – скорее оправдать московских пророков; но пока этого не случилось, – мы будем по-прежнему любить родное слово, насколько не сомневаясь, что путь, по которому идет оно, и прямее, и яснее того, что думает освещать для нас (и для галичан) “День” с высоты своего наставнического величия»¹⁵⁸. «Основа» справді не відмовилася від публічної полеміки, а лише відклала

---

¹⁵⁷ Цит. за.: Дудко В. Стаття Івана Лашнюкова «Об отношениях галицких русинов к соседям» (1862): атрибуція, проблематика, контексти. – С. 365.

¹⁵⁸ Литературные известия // Основа. – 1861. – Окт. – С. 157. Докладно про відповідну полеміку див.: Дудко В. Стаття Івана Лашнюкова «Об отношениях галицких русинов к соседям» (1862): атрибуція, проблематика, контексти. – С. 365–370.

її – відповідь Павла Житецького на статтю Ламанського було вміщено у березневому числі за 1862 р.¹⁵⁹

Ці матеріали, окреслюючи ближчий контекст принагідних згадок про позицію «Дня» в аналізованій Кулішевій рецензії, дають змогу точніше прокоментувати її відповідні положення¹⁶⁰. Однак, ясна річ, немає підстав вважати тему коментування досліджуваної рецензії Куліша «закритою». Поки не вдалося з'ясувати питання про авторство перекладів, включених до «Казок і байок...»¹⁶¹. Потрібно продовжити спеціальні розшуки джерельного матеріалу, який уможливив би підготовку адекватного коментаря до деяких інших уступів Кулішевої рецензії. Приміром, мовлячи про недостатню літературно-культурну освіченість численних аматорів українського слова, про їхню неавторитетність для громади, Куліш зазначив: «Згадай, хто знає, 1854 рік у Корсунщині. Проявивсь там був речник з письменників. Що ж? Скептували його неписьменні люде, дарма, що розпинавсь за їх справи. З жалощів тільки, мов божевіль-

---

¹⁵⁹ Див.: *Житецкий П.* Русский патриотизм: (Ответ «Дню») // Основа. – 1862. – Берез. (март). – С. 1–21. (Як свідчить зіставлення першодруку з републікацією, яку підготував Нечиталюк, він не всюди позначив зроблені купюри; див.: Українська преса. – Т. I. – С. 217–225). У тому ж числі часопису було надруковано й Кулішеву відповідь на згадану публікацію Соковенка – «Ответ московскому «Дню» на помещенную им в № 23 статейку г. Соковенка „О степени самостоятельности малорусской литературы”» (див.: Основа. – 1862. – Берез. (март). – С. 36–40).

¹⁶⁰ Деякі нові матеріали до коментування досліджуваної рецензії Куліша також див.: *Дудко В.І.* Забутий автор «Основи» Петро Рев'якин: віхи життєпису // Вісник Київського славистичного університету. Серія: філологія. – К., 2007. – Вип. 36. – С. 30–45.

¹⁶¹ Гончарук кваліфікував відповідне видання таким чином: «Збірка перекладених з польської творів анонімного автора [...]» (*Куліш П.* Твори. – Т. 2. – С. 583). Коректніше було б назвати автора (власне, перекладача) невідомим, оскільки він усе ж підписав – хоч і псевдонімом – свої інтерпретації.

ного, од себе не одганяли»¹⁶². Можна гадати, що Куліш мав на увазі події кийівської козащини 1855 р., спеціальні студії про яку не містять, однак, необхідного для коментаря матеріалу.

Віктор Дудко. Из разысканий об «Основе»

В статье рассмотрены новые источники к истории журнала «Основа» (1861–1862). Подробно проанализировано неизвестное объявление редакции, представлены уточнения к тексту повести Марко Вовчок «Три доли» и материалы для комментария к рецензиям П. Кулиша.

Ключевые слова: *В. Белозерский, Марко Вовчок, П. Кулиш, редакционное объявление, подписка, источник текста, комментарий.*

---

¹⁶² Основа. – 1862. – Січ. (янів.). – С. 60.